

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2013

№ 01

M Ü N D Ə R İ C A T

SƏRƏNCAMLAR

Məhsəti-Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	2
Ənvər Məmmədخانlının 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	3
Əkrəm Əylislinin (Əkrəm Nəcəf oğlu Naibovun) Azərbaycan Respublikasının “Xalq yazıçısı” fəxri adından məhrum edilməsi barədə	4
Əkrəm Əylislinin (Əkrəm Nəcəf oğlu Naibovun) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdündən məhrum edilməsi barədə	5
Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında	6
Nigar Rəfibəylinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	7

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində	8
---------------------------	---

AKTUAL MÜSAHİBƏ

F.Veysəlli, O.Abbasov – Azərbaycan dilinin Dövlət Proqramından irəli gələn tələblərə uyğun inkişafı istiqamətində görülən işlər	12
---	----

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İ.Əliyeva – Millət fədaisi H.B.Zərdabi	17
N.Nəcəfov – “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı”	21

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:

TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

Ş.Mikayılov – Məzmun və forma vəhdəti anlayışının öyrədilməsi	23
İ.Məmmədov – Simvolun bədii-fəlsəfi xüsusiyyətləri	27
S.Ələsgərova – Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi	34
S.Kərimova – S.Rəhimovun “Minnətsiz çörək” əsərinin təhlilinə yeni yanaşma	38
Ş.Aslanova – Şagirdlərin nitq bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək fəal təlimin əsas tələblərindən biri kimi	40
G.Adilova – Tərcümə fakültələrində Azərbaycan dilinin tədrisi	44
Z.İsmayıl – Qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik vəzifələri	48
A.Nəzərova – Azərbaycan dilində işlənən fəlsəfi terminlərin mənə-anlayış xüsusiyyətləri	52

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ

A.Zakirqızı – Azərbaycan alimlərinin türkçülük tarixində xidmətləri	57
P.Soltanqızı – Yunus İmrənin poeziyası və klassik ədəbiyyatda eşq fəlsəfəsi	64
M.İmanquliyeva – Dil və milli mədəniyyət	69

REPLİKA

Ə.Bədəlova – Azərbaycan dili ekranlarda	73
---	----

ƏDƏBİ MÜHİT

M.Baharlı – Poeziya. Sevgi yağışları	76
--	----

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə	77
Xarici ölkələrdə	78
Yeni nəşrlər	79

Xəbərləri hazırladı *Lalə Əhmədova*.

Sərəncamlar

MƏHSƏTİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞININ 900 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Zəngin ənənələrə malik çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Məhsəti Gəncəvinin ədəbiyyatımız tarixində özünəməxsus yeri vardır. Onun yaratdığı söz sənəti nümunələri insanı ucaldan yüksək bəşəri duyğular, nikbin ruh və dərin lirizmlə səciyyələnərək geniş şöhrət tapmış, sonrakı dövrlərdə bədii zövqün formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Şairənin ədəbi şəxsiyyəti yaradıcı Şərq qadınının fikir və mənəvi azadlığının parlaq təcəssümü kimi Qərb şərqşünaslarının əsərlərində çox yüksək dəyərləndirilmişdir. Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyi YUNESKO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin qeyd olunması proqramına daxil edilmişdir.

Azərbaycan poeziyasının inkişafına töhfələr vermiş şairə Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 16 yanvar 2013-cü il.

ƏNVƏR MƏMMƏDXANLININ 100 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2013-cü ilin fevral ayında Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri, xalq yazıçısı, istedadlı nasir, dramaturq, ssenarist və tərçüməçi Ənvər Qafar oğlu Məmmədxanlının anadan olmasının 100 illiyi tamam olur.

Ənvər Məmmədxanlı ədəbi prosesə həmişə tərəvət gətirən əsərləri ilə xalqımızın bədii-mədəni fikir xəzinəsinin zənginləşməsi naminə səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun yaradıcılığı ana dilimizə həssas yazıçı yanaşmasının parlaq nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli ədəbiyyatımızın inkişafı sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş Ənvər Məmmədxanlının 100 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, xalq yazıçısı Ənvər Məmmədxanlının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 6 fevral 2013-cü il.

**ƏKRƏM ƏYLİSLİNİN (ƏKRƏM NƏCƏF OĞLU
NAİBOVUN) AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ “XALQ YAZIÇISI” FƏXRİ
ADINDAN MƏHRUM EDİLMƏSİ BARƏDƏ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI**

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində dövlət mükafatlarına layiq görülmüş Əkrəm Əylisli (Əkrəm Nəcəf oğlu Naibov) xalqın ona göstərdiyi yüksək etimaddan sui-istifadə edərək, son əsərində Azərbaycanın tarixi ilə bağlı gerçəklikləri Azərbaycan yazıçısı adına yaraşmayan şəkildə təhrif etmişdir. Azərbaycan xalqının antihumanist obrazını formalaşdırmağa cəhd göstərən, onu ümumbəşəri dəyərlər sisteminə zidd əməllərdə əsassız günahlandıran müəllifin xalqımızın ruhuna yad tərzdə yazdığı bu əsərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyəti saxtalaşdırılaraq, uzaq və yaxın tarixi keçmişimizə qara yaxılmış, münaqişə nəticəsində doğma yurdlarından didərgin düşən bir milyondan çox soydaşımızın mənlili təhqir edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının “Xalq yazıçısı” fəxri adını ləkələmiş bir şəxs kimi Əkrəm Əylislinin bu addan məhrum edilməsi barədə dövlət strukturlarının, ictimai qurumların və vətəndaşların çoxsaylı müraciətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 14 may tarixli 130 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının fəxri adları haqqında Əsasnamə”nin 15-ci bəndinin “b” yarımbəndinə uyğun olaraq **qərara alıram**:

1. Əkrəm Əylisli (Əkrəm Nəcəf oğlu Naibov) Azərbaycan Respublikasının “Xalq yazıçısı” fəxri adından məhrum edilsin. (2013)
2. “Xalq yazıçısı” fəxri adının verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 23 may tarixli 708 nömrəli fərmanının (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998, № 5, maddə 314) “Naibov Əkrəm Nəcəf oğluna” hissəsi ləğv edilsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 7 fevral 2013-cü il.

**ƏKRƏM ƏYLİSLİNİN (ƏKRƏM NƏCƏF OĞLU
NAİBOVUN) AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN FƏRDİ TƏQAÜDÜNDƏN
MƏHRUM EDİLMƏSİ BARƏDƏ**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Böhtan dolu əsəri ilə Azərbaycan tarixini məqsədyönlü şəkildə təhrif edən Əkrəm Əylislinin (Əkrəm Nəcəf oğlu Naibovun) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdündən məhrum edilməsi barədə ictimaiyyətin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş soydaşlarımızın çoxsaylı müraciətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram**:

3. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdlərinin verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 11 iyun tarixli 942 nömrəli sərəncamının (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002, № 6, maddə 349) 1-ci hissəsinin “Naibov Əkrəm Nəcəf oğlu” bəndi ləğv edilsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 7 fevral 2013-cü il.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN 150 İLLİK YUBİLEYİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2013-cü ildə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər, ictimai xadim, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi FİRİDUN bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

FİRİDUN bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı naminə xidmətlərini nəzərə alaraq, FİRİDUN bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, FİRİDUN bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 14 fevral 2013-cü il.

NİGAR RƏFİBƏYLİNİN 100 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2013-cü ildə Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi, xalq şairi Nigar Xudadat qızı Rəfibəylinin 100 illiyi tamam olur.

Nigar Rəfibəyli milli ədəbiyyatı zərif lirikanın dəyərli nümunələri ilə zənginləşdirən sənətkardır. Ana vətənə bağlılıq, insanın mənəvi ucalığı və yurdun əsrarəngiz təbiət gözəlliklərinin özünəməxsus tərzdə tərənnümü onun yaradıcılığının ideya-bədii leytmotivini təşkil etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm xidmətləri olan xalq şairi Nigar Rəfibəylinin 100 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram**:

5. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, xalq şairi Nigar Rəfibəylinin 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

6. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 4 mart 2013-cü il.

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Yanvarın 10-da Təhsil Nazirliyində Akkreditasiya Şurasının növbəti iclası keçirilib. İclasda Cəlilabad Peşə Liseyi, 2 nömrəli Bakı Peşə Liseyi, Göyçay Peşə Liseyi və Neftçala Peşə Məktəbinin akkreditasiyasının nəticələri müzakirə olunub. Təhsil naziri Misir Mərdanov iclası giriş sözü ilə açaraq təhsil müəssisələrinin akkreditasiyadan keçirilməsinin əhəmiyyətini qeyd edib və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından bu istiqamətdə reallaşdırılan tədbirlərin zəruriliyini nəzərə çatdırıb. Sonra qeyd olunan peşə məktəbləri üzrə aparılmış akkreditasiyanın nəticələri barədə iclas iştirakçılarına maraqlandıran suallar cavablandırılıb, bir sıra təklif və tövsiyələr səsəndirilib. Təhsil naziri Misir Mərdanov peşə təhsili müəssisələrində aparılmış akkreditasiya ilə bağlı fikirlərini bildirib, öz tövsiyə və tapşırıqlarını verib. Müzakirədən sonra Cəlilabad Peşə Liseyi, 2 nömrəli Bakı Peşə Liseyi, Göyçay Peşə Liseyi və Neftçala Peşə Məktəbinin fəaliyyətinin "kafi" qiymətləndirilməsi, müvafiq ixtisasların akkreditə olunması barədə qərar qəbul edilib.

Yanvarın 12-də Təhsil Nazirliyində akkreditasiya Şurasının növbəti iclası keçirilib. İclasda Bakı şəhər 164 nömrəli tam orta məktəb və Lənkəran şəhər 4 nömrəli humanitar fənlər təmayüllü məktəb-liseyin fəaliyyətinin "yaxşı", Quba şəhər 2 nömrəli təbiət fənləri təmayüllü məktəb-lisey və Lənkəran şəhər 6 nömrəli məktəb-liseyin fəaliyyətinin isə "kafi" qiymətləndirilməsi, qeyd olunan təhsil müəssisələrinin akkreditə olunması barədə qərar qəbul edilib.

Yanvarın 16-da Təhsil Nazirliyində "Azərbaycanda erqoterapiyanın tədrisi" mövzusunda "dəyirmi masa" keçirilmişdir. Azərbaycana Birgə Yardım (UFA) təşkilatının direktoru Qvendolin Berçel erqoterapiyanın tədrisi haqqında məlumat verərək Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərdən danışib. UFA təşkilatının meneceri Nurəna Abdullayeva "Erqoterapiya reabilitasiyadan real həyata körpüdür" mövzusunda təqdimat-məruzə ilə çıxış edib. Təhsil naziri Misir Mərdanov Azərbaycanda erqoterapiyanın tədrisi işinin genişləndirilməsi üçün müvafiq işçi qrupunun yaradılması və fəaliyyət planının hazırlanmasının zəruriliyini nəzərə çatdırıb. Nazir bu sahə üzrə ixtisaslı mütəxəssis hazırlığına başlanması üçün konkret tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi barədə fikirlərini söyləyib və UFA təşkilatı ilə əməkdaşlığın səmərəli nəticələr verəcəyinə inandığını bildirib.

Yanvarın 18-də Azərbaycanda səfərdə olan Türkiyə Ali Təhsil Şurasının (Yüksək Öyrətım Kurulu) sədri Gökhan Çetinsayanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə Təhsil Nazirliyində görüş keçirilib.

Yanvarın 22-də təhsil naziri Misir Mərdanov Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının baş katibi Xəlil Akıncı ilə görüşüb.

Yanvarın 29-da Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Koreya Respublikasının Xarici İşlər və Ticarət Nazirliyi arasında Naxçıvan Dövlət Universiteti üçün elektron təhsil şəbəkəsi və rəqəmsal multimedia infrastrukturunun yaradılmasına dair Qrant Sazişinin imzalanması mərasimi keçirilib. Təhsil Nazirliyində keçirilən bu tədbirdə Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov, Koreya Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Coi Suk-in, nazirliyin aparat rəhbəri, şöbə müdirləri, Koreya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyinin nümayəndələri və digər qonaqlar iştirak edirdilər.

Fevralın 8-də Təhsil Nazirliyində "Səmərəli məktəb" layihəsinin başa çatmasına həsr olunmuş hesabat iclası keçirilib. İclasda layihənin yekunlarına dair müzakirələr aparılmış, müvafiq təkliflər səsəndirilmiş və iştirakçıları maraqlandıran suallar cavablandırılmışdır.

Fevralın 9-da Təhsil Nazirliyində "Beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlanması üzrə işin vəziyyəti və yaxşılaşdırılması istiqamətləri" mövzusunda Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılan tədqiqatların müzakirəsinə həsr olunmuş tədbir keçirilib. Tədbirdə təhsil naziri Misir Mərdanov, Təhsil Nazirliyinin, Təhsil Problemləri İnstitutunun nümayəndələri, paytaxtın ümumi təhsil müəssisələrinin direktorları və digər şəxslər iştirak edirdilər.

Fevralın 13-də Təhsil Nazirliyində Akkreditasiya Şurasının növbəti iclası keçirilmiş, Bakı şəhər 225 nömrəli tam orta məktəb, Gəncə şəhər İ.Məmmədov adına 27 nömrəli fizika-riyaziyyat və informatika təmayüllü məktəb-lisey, Mingəçevir şəhər 10 nömrəli tam orta məktəbin akkreditasiyasının nəticələri müzakirə olunmuşdur. İclasda Bakı şəhər 225 nömrəli tam orta məktəb, Gəncə şəhər İ.Məmmədov adına 27 nömrəli fizika-riyaziyyat və informatika təmayüllü məktəb-lisey, Mingəçevir şəhər 10 nömrəli tam orta məktəbin fəaliyyətinin "kafi" qiymətləndirilməsi, qeyd olunan təhsil müəssisələrinin akkreditə olunması barədə qərar qəbul edilmişdir.

Fevralın 14-də Təhsil Nazirliyində "Yeni ixtisasartırma modelinə keçid" mövzusunda müşavirə keçirilmişdir. İclasda təhsil naziri Misir Mərdanov "Yeni ixtisasartırma modelinə keçid" mövzusunda təqdimat-məruzə ilə çıxış etmiş, ixtisasartırma təhsilində modul-kredit sisteminin tətbiqinin normativ-

hüquqi əsasları və müsbət cəhətləri barədə məlumat vermiş, yeni modelə əsasən ixtisasartırma təhsili proqramlarının 3 modul üzrə qurulmasının nəzərdə tutulduğunu bildirərək, həmin modulların tərkib hissələrindən söhbət açmışdır. Sonda yeni ixtisasartırma modelinə keçidlə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilmiş, müvafiq təkliflər verilmiş və qarşıya çıxan suallara aydınlıq gətirilmişdir.

Fevralın 15-də təhsil naziri Misir Mərdanov İsveçrə Konfederasiyasının Azərbaycan Respublikasındakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri xanım Sabine Ulmann Şaban, İsveçrə İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatının Cənubi Qafqaz üzrə regional direktorunun müavini Matias Feldman ilə görüşmüşdür. Görüşdə qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Fevralın 16-da Təhsil Nazirliyində Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılan elmi tədqiqatların nəticələrinin müzakirəsinə həsr olunmuş növbəti seminar keçirilmişdir.

Fevralın 21-də təhsil naziri Misir Mərdanov Beynəlxalq Bakalavriat Təşkilatının Afrika, Avropa və Yaxın Şərq üzrə regional direktoru Adrian Kerney ilə görüşmüşdür. Görüşdə Beynəlxalq Bakalavriat Proqramı üzrə təhsilin Azərbaycanda gələcək inkişafı ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmış və qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra digər məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Fevralın 22-də Təhsil Nazirliyində "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"na dair Məlumat İdarəetmə Sisteminin və yeni veb-saytın (www.xaricdetehsil.edu.gov.az) təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

Fevralın 23-də Təhsil Nazirliyində Azərbaycan Milli Valideyn-Müəllim Assosiasiyasının üzvləri ilə görüş keçirilmişdir.

Həmin gün Təhsil Nazirliyində "Uşaqların məktəbə müsabiqə yolu ilə (testlərlə) qəbulu probleminin tətqiği" mövzusunda Təhsil Problemləri İnstitutunda aparılmış araşdırmaların nəticələrinin müzakirəsinə həsr olunmuş növbəti seminar keçirilmişdir.

Fevralın 27-də Təhsil Nazirliyində "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" və "Ən yaxşı müəllim" müsabiqələri üzrə Təşkilat Komitəsinin iclası keçirilmişdir. İclasda təhsil naziri, "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" və "Ən yaxşı müəllim" müsabiqələri üzrə Təşkilat Komitəsinin sədri Misir Mərdanov təhsil müəssisələri və pedaqoji işçilər arasında sağlam rəqabətə, yaradıcı təşəbbüskarlığın daha geniş inkişafına yol açan bu müsabiqələrin əhəmiyyətindən bəhs etmiş və Təşkilat Komitəsinin işinə uğurlar arzulamışdır.

Fevralın 28-də Təhsil Nazirliyində Akkreditasiya Şurasının növbəti iclası keçirilmiş, Qax Peşə Liseyi, Zaqatala Peşə Məktəbi, Ağdam Peşə Məktəbi və Gəncə 1 nömrəli Peşə Liseyinin akkreditasiyasının nəticələri müzakirə olunmuşdur. Təhsil naziri Misir Mərdanov peşə təhsili müəssisələrində aparılmış akkreditasiyanın nəticələri ilə bağlı fikirlərini bildirmiş, öz tövsiyə və tapşırıqlarını vermişdir. Daha sonra Qax Peşə Liseyi, Zaqatala Peşə Məktəbi, Ağdam Peşə Məktəbinin fəaliyyəti "kafi" qiymətləndirilərk müvafiq ixtisasların akkreditə olunması, Gəncə 1 nömrəli Peşə Liseyinin fəaliyyətinin "qeyri-kafi" qiymətləndirilməsi və müvafiq ixtisasların akkreditə olunmaması barədə qərar qəbul edilmişdir.

Martın 9-da təhsil naziri Misir Mərdanov "Ən yaxşı müəllim" müsabiqəsi üzrə fənn komissiyalarının üzvləri ilə görüşüb.

Martın 11-də Təhsil Nazirliyində "Ən yaxşı müəllim" müsabiqəsinin növbəti mərhələsində iştirak etmək hüququ qazanmış müəllimlərin bir qrupu və sınaq dərslərinin təşkil edildiyi məktəblərin direktorları ilə görüş keçirilib. Təhsil naziri Misir Mərdanov "Ən yaxşı müəllim" müsabiqəsinə 2013-cü ildə 481 nəfərin sənəd təqdim etdiyi, onlardan 477-nin sənədinin ekspertizadan keçirilib qiymətləndirildiyi barədə məlumat verib. Nazir bildirib ki, müsabiqədə iştirak üçün sənəd verən 477 nəfərdən 27-si 2007-2008-ci dər ilində "Ən yaxşı müəllim" müsabiqəsinin qalibi olmuş müəllimlərdir. Ekspertizanın nəticələrinə görə sənədləri qəbul olunmuş 477 müəllimdən müvafiq bal toplamış 208 nəfərinin II mərhələyə buraxıldığını qeyd edən nazir müsabiqədə iştirak üçün sənəd verən müəllimlərin rayon və şəhərlər üzrə bölgüsünə diqqət çəkib. Görüşdə sınaq dərsləri dinləniləcək müəllimləri maraqlandıran suallar cavablandırılıb, müvafiq məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

Martın 14-də təhsil naziri Misir Mərdanov Avstraliya İttifaqının Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunmuş səfiri Yan Biqqslə görüşüb. Görüşdə qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafının istiqamətləri üzrə fikir mübadiləsi aparılıb.

18 mart 2013-cü il.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DÖVLƏT PROQRAMINDAN İRƏLİ GƏLƏN TƏLƏBLƏRƏ UYĞUN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ GÖRÜLƏN İŞLƏR

*Müsahibimiz AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktor əvəzi,
filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəllidir*

Hesab edirik ki, Fəxrəddin müəllimi geniş təqdim etməyə ehtiyac yoxdur. O, respublikamızda və ondan kənarlarda tanınan dilçi alimlərimizdəndir. Onlarca məqaləsi dünyanın nüfuzlu jurnallarında dərc olunub, Beynəlxalq Fonetika Elmləri Konqresində, Ümumdünya Alman dili Müəllimlərinin qurultaylarında, Türk Dili Qurumunun VII qurultayında, Qazaxıstanda, Polşada və s. ölkələrdə elmi məclislərdə maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdir. Dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə onlarca kitabın müəllifidir. O, ilk dəfə ölkəmizdə semiotika və diskurs haqqında ayrıca kitab yazıb çap etdirmişdir. Onun rəhbərliyi altında 4 elmlər doktoru və 40-dan çox fəlsəfə doktoru uğurla dissertasiya müdafiə edərək müxtəlif yerlərdə elmi fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Fəxrəddin müəllim artıq bir ildir ki, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik edir. Elə Fəxrəddin müəllimə ilk sualımız da indiki fəaliyyətilə bağlıdır.

- Fəxrəddin müəllim, ötən il sizin üçün nə ilə əlamətdar olmuşdur?

- Ötən il mənim üçün onunla əlamətdar olmuşdur ki, əməyimə yüksək qiymət verilmiş və məni çox məsul vəzifəyə irəli çəkmişlər. Mənə etibar edənlərin hamısına dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Başa düşürəm ki, ağır bir yükün altına girmişəm. Bütün bilik və bacarığımı Respublikamızda Azərbaycan dilinin və dilçiliyimizin inkişafına yönəldəcəyəm.

2012-ci il bizim İnstitutun kollektivi üçün ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin bir-birinin ardınca imzaladığı iki sərəncamla əlamətdar olmuşdur. Prezidentin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının hazırlanması haqqında" 23 may sərəncamına əsasən AMEA-nın müxbir üzvü K. Abdullayevin rəhbərliyi altında işçi qrupu 4 ay ərzində gərgin işləyərək Dövlət Proqramını işləyib hazırlamış və onu təsdiq üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə göndərmişdir. Qeyd edək ki, Proqramın əsas müddəaları KİV-lərdə kifayət qədər dolğun işıqlandırılmışdır. Cənab

Prezidentin digər bir sərəncamı 29 may 2012 -ci il tarixdə verilmiş və bu sənəd AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Hazırda institut kollektivi həmin sərəncamlardan irəli gələn vəzifələrin reallaşması istiqamətində tədbirlər planı üzərində çalışır. Qeyd edim ki, bu sərəncamlar Azərbaycan dilinin və ölkədə dilçiliyin inkişafına dövlət qayğısının nümunəsidir. Hələ indiyə qədər ölkədə Azərbaycan dilinin və dilçiliyin inkişafına dövlət səviyyəsində bu qədər diqqət göstərilməyib. İnstitutumuz bu qayğıyı yüksək qiymətləndirir və dövlət başçısına minnətdarlığını ünvanladığı təşəkkür məktubunda xüsusi vurğulamışdır.

- Bu sərəncamlarda konkret hansı vəzifələr irəli sürülür və institutumuzun əməkdaşları sərəncamlardan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməyə qadirdirmi?

- Hazırda İnstitutun 10 şöbəsində 1 istiqamət, 6 problem, 14 mövzu, 25 iş, 1 mərhələ üzrə elmi-tədqiqat işləri aparılır. 6 mövzu, 22 iş tamamlanmışdır, ancaq 8 mövzu və 3 iş keçici olmuşdur. İnstitutda 131 əməkdaş çalışır. Onlardan 97-si elmi işçi, 17 nəfər elmlər doktoru və 65-i isə fəlsəfə doktorlarıdır. Qalanları isə texniki işçilərdir. Açıqımı deyim ki, İnstitutun elmi istiqamətində ciddi dəyişiklik edilmiş, dünya dilçilik elminin nailiyyətləri və hazırkı səviyyəsi nəzərə alınmışdır. Eyni zamanda İnstitutda müəyyən struktur dəyişiklikləri nəzərdə tutulmuşdur, çünki hazırkı struktur daha çox Azərbaycan dilinin tədqiqinə üstünlük verir, nəzəri və tətbiqi dilçiliyin bir sıra problemləri diqqətdən kənar qalır, Azərbaycan dilinin internet məkanında işlənməsi unudulur. Əgər bizim hazırladığımız Dövlət Proqramı qəbul olunsaydı, onda dil və cəmiyyət, dil və mədəniyyət kimi problemləri öyrənən şöbələrin yaradılmasına ehtiyac yaranacaqdır. Dilimizin həyatın bütün sahələrində işlənməsinə nəzarət mexanizminin yaradılması mühüm vəzifə kimi həyata keçirilməlidir.

- Xahiş edərdik Dövlət Proqramından bir qədər ətraflı danışsınız. Proqramda nələrlə əhatə olunub?

- Dövlət Proqramında konkret vəzifələr müəyyən edilib. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasının yazılıb hazırlanması, dünya dilçiliyinin şah əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilib çap olunması, Azərbaycan dilçiliyinin dəyərli nümunələrinin dünyanın aparıcı dillərinə tərcümə edilməsi, Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yazılıb çap edilməsi, lüğətlərin elektron bazasının hazırlanması, Azərbaycan dilinin xaricdə tədris olunması, serialların tərcüməsinin səviyyəsinin qaldırılması, orfofoniya lüğətinin yazılıb hazırlanması və s. məsələlər Proqramda öz əksini tapıb.

- Professor, lüğətdən danışdınız. Dilimizin orfoqrafiya lüğəti nə vəziyyətdədir?

- Çox maraqlı məsələyə toxundunuz. Bizim orfoqrafiya lüğəti yenidən işlənilib hazırlanıb və o indi mətbəədədir. Ancaq işbazlar lüğətin əvvəlki variantını pirat üsulu ilə çap edib ölkədə yaymışlar. Biz bundan xəbərdar tutan kimi, mətbuatda qəti etirazımızı bildirdik və ictimaiyyətə elan etdik ki, lüğət rəsmi çap olunmadığı halda o, bazara necə yol tapa bilərdi? Bizim bu

təpkiyərdən sonra lüğətlə bağlı spekuliyasiya yığışdırıldı. İnşallah, yenidən işləyib hazırladığımız, təkmilləşdirilmiş orfoqrafiya lüğətimiz çapdan çıxandan sonra ondakı dəyişiklikləri və yenilikləri hamı görəcəkdir. O ki qaldı orfofoniya lüğətinə, burada bəzi aydınlaşmaya ehtiyac var. Əvvəllər düzgün danışıq lüğətini bizdə orfoepiya lüğəti adlandırırdılar. Lakin son illərin dilçiliyində orfoepiyamı dildəki sözlərin fonem tərkibini müəyyənləşdirən elm kimi, orfofoniyanı isə tələffüz normasını müəyyənləşdirən elm sahəsi kimi götürürlər. Deməli, orfofoniya danışıqda normanın gözlənilməsinə nəzarət edən bir elm sahəsidir. Bu baxımdan biz danışıqımızın normativ qaydalarını tədqiq edib ümumiləşdirməli və xalqımızın bütün ünsiyyət tələbatını ödəyə bilən sanballı bir orfofoniya lüğəti verməliyik.

- **Zəhmət olmasa, institutunuzun fəaliyyəti haqqında bir qədər ətraflı danışardınız.**

- Institutumuzun fəaliyyətini qısa şəkildə belə səciyələndirə bilərik:

I. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarının yerinə yetirilməsi istiqamətində Institut çox gərgin iş qrafiki əsasında tədbirlər, bu və ya digər sərəncamla bağlı ayrıca, ya da AMEA-nın başqa institutları ilə birlikdə sessiyalar, müzakirələr və yığıncaqlar təşkil etmişdir. Dahi Nizaminin 870 illiyinə həsr olunmuş 31 məqalədən ibarət toplu buraxılmış, Ə.Cavad, H.Cavid, M. F. Axundzadə, X. B. Natəvan, M.S.Ordubadı, Həsən bəy Zərdəbi, X.R.Ulutürkün yubileyləri ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

II. Elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi və alınmış nəticələr. Elmi-tədqiqat işləri plan üzrə həyata keçirilmişdir. Üzürsüz səbəbdən plan işlərinin yerinə yetirilməməsi halları olmamışdır. Tədqiqat işlərindən əldə edilmiş əsas nəticələr bunlardır: 1. Azərbaycan ədəbi dilinin işgüzar üslubu; 2. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (etnolinqvistik təhlil və ümumiləşmə); 3. XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında Azərbaycan onomastik vahidlərinin linqvistik təhlili; 4. Türk dillərinin fonetika, qrammatika, leksika və frazeologiyası və onların psixolinqvistik təhlili; 5. İngilis və Azərbaycan dillərində əvəzliliklərin leksik-semantik və struktur-funksional xüsusiyyətləri; 6. Azərbaycan dili üçün paralel ikidilli və çoxdilli mətn korpuslarının yaradılması; 7. Azərbaycanca-latınca lüğət. Qeyd edək ki, 2-ci (Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (etnolinqvistik təhlil və ümumiləşmə) və 4-cü (türk dillərinin fonetika, qrammatika, leksika və frazeologiyası və onların psixolinqvistik təhlili) nəticələr ən mühüm elmi nəticələr kimi bölməyə tövsiyə olunmuşdur. Bundan başqa, institutun dialektologiya şöbəsi AR-in Milli Atlasının nəşrə hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş, atlasdan 88 nümunə seçərək diqqətlə nəzərdən keçirmiş, ön söz yazaraq onu çapa təqdim etmişdir.

III. "Türkologiya" jurnalının fəaliyyəti xeyli canlandırılmışdır. Hesabat dövründə jurnalın iki sayı işıq üzə görmüş, onun digər sayları hazırlanmış və "Elm" nəşriyyatına təqdim edilmişdir. Lakin 4 aydan artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq jurnalın iki sayının çapı hələ də mümkün olmamışdır. Jurnalda çap olunan məqalələrin coğrafiyası belədir: Azərbaycan-12, Rusiya -2, Türkiyə

1, Gürcüstan -1, Qazaxıstan -1 və s. Bu il jurnalın redaksiya heyəti bir sıra görkəmli alimlər hesabına genişləndirilmişdir.

Institutda Gənc Alimlər Şurası səmərəli fəaliyyət göstərmiş, Bakı Dilçilik məktəbi xəttilə görkəmli Azərbaycan alimi akademik A. Axundovun 80 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan dilçiliyi: sələflər və xələflər—" mövzusunda elmi konfrans keçirilmiş, alimin ikicildliyi nəfis şəkildə çap edilmişdir. Institutumuzun əməkdaşları plandan əlavə işlərdə də yaxından iştirak ediblər. Məsələn, AP yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzində "Dövlət və dil: realiti və perspektivlər" mövzusunda keçirilmiş "Dəyirmi masa"da professor Q. Kazimov, İ. Məmmədli, S. Sadıqov, Ş. Məmmədov fəal iştirak etmişlər. Institut əməkdaşları Azərbaycan tele və radio verilişlərində, mətbuat səhifələrində elmi məsələlərin müzakirəsində yaxından iştirak etmişlər. Institutda Dissertasiya Şurasının fəaliyyətində dönüş yaratmaq üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür, şöbələr qarşısında dissertasiyaların müzakirələrinə və müdafiəsinə obyektiv və tənqidi ruhda yanaşmaq tələbləri qoyulmuşdur. Ötən ildə Institutumuzda APU, BDU, BSU –dan magistrlər, habelə doktorantlar elmi praktika keçmişlər. Bu sahədə işlərimizi daha da gücləndirmək əzmindəyik.

IV. Nəşriyyat işləri hesabat dövründə məhsuldar olmuşdur desək, yanılmarıq. Bu dövrdə 12 kitab və monoqrafiya, 180-dən artıq məqalə, tezis və rəy çap olunmuşdur. Onlardan 22-i xaricdə (Almaniya, Türkiyə, Rusiya, Polşa, İran, Kipr, Gürcüstan, Qazaxıstan və s.) olmuşdur. Hazırda 10 kitab və 90-a qədər məqalə və tezis çapa hazırdır. Institutun portfelində çapa hazır bir neçə kitab toplanmışdır. — Bunlardan "Azərbaycan dialektologiyası", "Azərbaycan dilinin qırçaq qrupu şivələri", "Фонетический строй современного азербайджанского языка" və sairəni göstərə bilərik.

Qeyd edək ki, "Dilçilik Institutunun əsərləri" 4 il fasilədən sonra işıq üzə gördü. Artıq bu məcmuənin iki sayı çapdan çıxmışdır.

V. Institutda keçirilən konfranslar və yığıncaqlar da sıxlığı baxımdan diqqəti cəlb edir. Biz yuxarıda sessiya və yığıncaqlardan söz salmışdıq. Ötən il "Ölkədə dil situasiyası" mövzusunda konfrans keçirilmiş (13 dekabr 2012), konfransda AMEA-nın müxbir üzvləri K.Abdullayev və T.Hacıyev çıxış etmiş, konfransın işinə istiqamət vermişlər. Konfransda 13 məruzə dinlənildikdən sonra müxbir üzv K.Abdullayev konfransın işinə yekun vurmuş, bəzi tənqidi fikirlərini söyləmişdir. Bundan başqa Institutun əməkdaşları BSU-da və ADU-da keçirilən konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişlər. Dilçilik Institutu ötən il noyabrın 27-28-də ADU ilə birlikdə "Təbii dilçiliyin müasir problemləri" mövzusunda Beynəlxalq konfrans keçirmişdir. Konfransın plenar iclasında prof. F.Veysəlli "Təbii dilçilik: dünən, bu gün və sabah" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Bundan başqa, konfransda 6 əməkdaşımız məruzə ilə çıxış etmişdir.

- **Fəxrəddin müəllim, beynəlxalq əlaqələriniz nə yerdədir? Bi qədər bu barədə məlumat versəniz oxucularımız üçün də maraqlı olardı.**

- Beynəlxalq əlaqələrimiz 2012-ci ildə pis olmamışdır. Beləki, "Türkologiya" jurnalına yeni beynəlxalq şifrə alınmışdır, jurnal AMEA-nın

Fundamental Kitabxanası vasitəsilə 50 nüsxə mübadilə yolu ilə dünyaya paylanır. Ötən il əməkdaşlarımız ümumilikdə 57 beynəlxalq konfrans, simpozium, qurultay və yığıncaqlarda məruzə ilə çıxış etmişlər. (Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Polşa, İtaliya, Macarıstan, Qazaxıstan və s.). Biz bu il "Dilçilik.org" adresilə veb sayt yaratmışıq. İndi bizim İnstitutla bağlı bütün məlumatlar bu sayt vasitəsilə dünyanın hər yerinə yayımlanır. İnstitutumuz AMEA-nın müxbir üzvü K. Abdullayevin vasitəçiliyi ilə Litvanın Dilçilik İnstitutu ilə 5 illik əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalamışdır. Hazırda Polşanın Dilçilik İnstitutu ilə əməkdaşlıq haqqında danışıqlar aparılır. Sentyabrın 13-14-də Polşada keçirilən II Türkoloji Simpoziumda 3 əməkdaşımız məruzə ilə çıxış etmiş, İnstitutun direktor əvəzi panel iclasda "Azərbaycan-Polşa əlaqələri dilçilik işığında" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Eyni zamanda İnstitutumuzun 3 əməkdaşının (professor F.Veysəlli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru B. Məhərrəmli və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru V.Adilov) məruzələri VII Türk Dil Qurumu Qurultayı tərəfindən qəbul olunmuşdur.

- **Zəhmət olmasa, bir az da elmi kadrların hazırlanması barədə danışardınız.**

- Elmi kadrların hazırlanması sahəsində işlərimiz yaxşıdır. Beləki, ilk dəfə olaraq bizim İnstitutda german-roman dilləri üzrə kadr hazırlığına icazə verilmişdir. Hazırda İnstitutda fəlsəfə doktorluğu üzrə 16, elmlər doktorluğu üzrə isə iki nəfər dissertasiya yazır. İnstitut əməkdaşlarından iki nəfər elmlər doktoru dissertasiyasını müdafiə edərək AAK-a təqdim etmişdir. İnstitutun 2 doktorantı, 7 dissertantı fəlsəfə doktoru dissertasiyalarını müdafiə etmişlər.

İnstitut elmi şurası ötən il 14 iclas keçirmişdir. İnstitut Elmi Şurası iclaslarında ənənəvi olaraq hər dəfə bir elmi məruzə dinlənir: F.Veysəlli "Dil xüsusi işarələr sistemi kimi", Ə.Rəcəbli "Dillərin tipoloji təsnifinə yeni baxış", F. Cəlilov "Qədim türklər haqqında", Ə.Fətullayev "Riyazi dilçiliyin elementləri", Q.Kazımov "Türk etnogenezi haqqında" və s. mövzularda məruzələr etmişlər. Bundan başqa, İnstitutda "Riyazi dilçilik", "Dilçiliyin aktual problemləri", "Dil və KİV-lər" və s. adda seminarlar fəaliyyət göstərir.

- **Professor, maraqlı müsahibənizə görə Sizə təşəkkür edir, işinizdə uğurlar arzulayıraq.**

*Müsahibəni apardı:
Oqtay ABBASOV.*

MİLLƏT FƏDAİSİ H.B.ZƏRDABI

İfrat ƏLİYEVA,
filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim

Açar sözlər: millət, fədai, ağıl, təsəvvür, tərəqqi, xəyalat, minbir.

Böyük yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin millətə xidmət etməyin və bunun müqabilində halal şöhrət qazanmağın nümunəsi kimi H.B.Zərdabini yada salması təsadüfi deyildi. H.B.Zərdabi bu haqqı, şöhrəti bütün fədakar həyatı və cəfakəş fəaliyyəti ilə qazanmışdı. Hər bir xalqın tarixinə onun mədəni həyatının ən böyük hadisələrindən sayılan teatr və mətbuatın yaradıcılarının adı qızıl hərflərlə yazılır. Azərbaycan, bəlkə də dünyada yeganə ölkədir ki, onun teatrını, mətbuatını yaratmaq şərəfi eyni bir şəxsə – əbədiyaşar Həsən bəy Zərdabiyə nəsis olmuşdur.

H.B.Zərdabi XIX əsrin I yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Zərdabinin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri məhz bu dövrdə meydana gəlib formalaşmışdır. Həmin dövrün xarakterik cəhətləri Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin inkişafı sahəsində müəyyən irəliləyişlərin özünü göstərməsi, ibtidai məktəblərin açılması ilə bağlı idi. Azərbaycanda məktəblərin açılması ilə yanaşı, digər sahələrdə də irəliləyişlər vardı. 1873-cü ildə milli mətbuatın əsası qoyulur. XIX əsrin II yarısında "Əkinçi", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül" qəzetləri nəşrə başlayır. Belə bir vaxtda xalqın, millətinin qəfilət yuxusundan oyanmasında, dünyagörüşünün formalaşmasında Həsən bəyin böyük rolu olmuşdur. Bu dünyagörüşün ideya mənbələri həm Şərqi, həm də Qərbi mütərəqqi ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi ənənələrinə gedib çıxır. Ənənələr içərisində xalqımızın uzun illərdən bəri formalaşmaqda olan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin nailiyyətləri xüsusi yer tutur. Zərdabi Böhmənyardan tutmuş M.F.Axundzadəyə qədərki Azərbaycan mütəfəkkirləri ilə ideya əlaqəsində olmuşdur. Lakin onun bir mütəfəkkir kimi yetişməsində, bir alim və maarifçi kimi püxtələşməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərin böyük rolu olmuşdur.

H.B.Zərdabinin yaradıcılığı ilə tanışlıq bir daha göstərir ki, o mütəfəkkirlərin mütərəqqi ideyaları ilə dərinlən bağlı olmuşdur. Zərdabişünas professor İzzət Rüstəmovun dediyi kimi, "...buna görə də biz Bakıxanovu, Vəzəhi və Axundzadəni Zərdabinin bilavasitə ideya sələfləri adlandıra bilərik. Öz müasirlərinin mütərəqqi fikirlərindən qaynaqlanan, elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafında böyük xidmətləri olan H.B.Zərdabinin inkişafına bu ideyalar böyük təsir göstərmişdir. Zərdabiyə görə, eldən bixəbər insan qarantlıqda gözən kimidir" (1, s.26).

Zərdabi belə hesab edirdi ki, insanın dünyanı dərk etməsinin açarı əqlə və elmdədir. Buna görə də o yazırdı: "Əql və elmi ilə insan tamam dünyanı təsəvvür edə bilər. Əql və qanacağın artıq olmağı elm təhsil etmək ilədir". O, elmin coşqun inkişafını, onun geniş qol-budaq atmasını arzu edirdi, buna görə də deyirdi: "Elm gərək sel kimi axsın, hər istəyən ondan içib doya bilsin" (3, s.36).

Öz xalqına sədaqətli xidmət etmək, maarifləndirmək və ictimai şüurunu təbiiyə etmək, onda vətənpərvərlik hissini qüvvələndirmək, azadlıq hərəkətini canlandırmaq kimi məqsədlər Zərdabini Azərbaycan dilində birinci qəzet yaratmaq fikrinə saldı. Doğma xalqını məhəbbətlə sevən və yaşamağın mənasını vətəna, öz xalqına xidmətdə görə Həsən bəy Zərdabi qəzet nəşr edib, onun vasitəsilə kütlə ilə danışmaq və öz fikirlərini ona çatdırmaq, xalqı qabaqcıl rus mədəniyyəti və maarifi ilə tanış etmək, zəhmətkeşləri azadlığa çıxarmaq istəyirdi. Bu məqsədlə də o yazırdı: "Beləcə də qəzetə çıxmaqdan savayı bir qeyri-əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı, pəncərələrdən mənzillərə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər evdə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar, axırda o bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymayırdı, rəxnə tapar və su mürrə ləbəndi uçurub aparır" (4,s.43).

Zərdabi bilirdi ki, qəzet xalqın gözünü açar, onun maarif və mədəniyyətinin artmasına kömək edir və dünyada baş verən hadisələri, başqa ölkələrin mədəniyyətini qəzet vasitəsilə öyrənmək olar. Zərdabi dövrünün qabaqcıl adamlarını da millətin tərəqqisinə kömək etməyə çağıraraq yazırdı: "Pəs, millət, dövlət qeyrəti çəkən qardaşlar görək ki, və qəvaid-mövhuməni kənarə qoyub bacarıq və qüvvə sahibləri tərəqqiyyət və məktəbxanalar bina edib məşin və ustadlar gətirib və ətfalı olub qandeyi-əbdanlarında lazım olan işləri əmələ gətirsinlər" (5,s.2).

Əlbəttə, ilk baxışda rahat görünən bu ideyanı həyata keçirmək o qədər də asan deyildi. Əvvəla, imperiya əsarətdə saxladığı türk-müsəlman xalqlarının hərtərəfli inkişafına təkan verə biləcək belə bir qüdrətli vasitənin meydana çıxmasına imkan yaratmaq istəməzdi. İkincisi isə, o zaman Azərbaycanda ana dilimizdə qəzet buraxmaq üçün maddi vəsait və kadr yox idi. O zamankı Bakı qubernatoru general Staroselskinin H.B.Zərdabiyə rəğbətli münasibəti sayəsində bəzi maneələri dəf etmək mümkün oldu. Qəzetin çapı işində bir çox texniki məsələləri həll etmək üçün Həsən bəyə şagirdləri yardımçı oldular. 1875-ci il iyulun 22-də "Əkinçi" qəzetinin ilk nömrəsi çap olundu. Şagirdləri yay tətilində olduğundan qəzetin fəhləlik işini də Həsən bəy Zərdabi özü görürdü. 1877-ci ilin 29 sentyabrına qədər çap olunan "Əkinçi"nin 1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə 20 nömrəsi çıxmışdı. Qəzet ayda iki dəfə 300-400 tirajla çap olunurdu. Qəzetin əksər materiallarını Zərdabi özü yazırdı. Bununla belə, onun ətrafına o dövr Azərbaycan maarifçilərinin əsas simaları olan ustadı M.F.Axundzadə, əqida yoldaşları Seyid Əzim və "Əhsənül-Qəvaid" imzası ilə yazan Hacı Məmmədsadiq, tələbələri N.B.Vəzirov və Ə.A.Gorani kimi ziyalılar toplaşmışdı.

Mümbir əzablarla başa gələn "Əkinçi" qəzetinə istər Zərdabinin sağlığında, istərsə də vəfatından sonra münasibət birmənalı olmamışdır. Əlbəttə, qəzetin əsas tutduğu milli dirçəliş ideyaları imperiya hakimiyyətini təmin etmədiyi aydın bir həqiqətdir. Ancaq təəssüf ki, xalqın haqq yoluna xəyanət edərək yadelli ağalarına yaltaqlanan mənsəbpərəstlər o zaman da var idi. Belələri xalqın gələcəyi üçün çalışan qələm sahiblərini tənqid edən yazılarla çıxış edirdilər. Qəribədir ki, azadlıq və tərəqqi əleyhinə səs ucaldanlar sırası xalq kütləsinin içərisində yox, "yüksək təbəqə"ni təmsil edən şair Həsən Qara Hadi, kapitan Sultanov, general Əlicanov kimi adamlar idi. Ələcsiz qalan H.B.Zərdabi Həsən Qara Hadinin onun ünvanına göndərdiyi təhqiramiz həcvi nəzərdə tutaraq yazırdı: "Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində bir daş qoydurub onun üstünə zikr olunan həcvi yazdırın ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigarə baxıb bilsinlər ki, mən nə zəhmət ilə milləti-

islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm" (6,s.72). Beləliklə, hakimiyyəti təmsil edən qüvvələr bir tərəfdən nadanlar və cəhalətpərəstlər, digər tərəfdən isə onlara qarşı mübarizə aparən Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzeti idi. M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, Ə.Adıgözəlov, N.B.Vəzirov kimi ziyalılar H.B.Zərdabini hərtərəfli təqdir edir və bu mübarizə insana mənəvi kömək göstərirdilər. Qəzeti "Şərqdən Qərbə əxbar söyləyən", "səadətənin mayası" adlandıran S.Ə.Şirvani nahaq yerə demirdi:

Dün sual etdi bir nəfər cahil:

Ki, qəzətdən nədir bizə hasil?

Bu Həsən bəy nə istəyir bizdən?

Doldurub ələmi quru sözdən. (7,s.54).

Belə ikili münasibət H.B.Zərdabinin vəfatından sonra da eynilə qalmışdı. Sadəcə, bu dəfə H.B.Zərdabinin tərəfində duranlar və ona qarşı çıxanlar nəsil etibarilə dəyişmişdi. Firudin bəy Köçərli, Ceyhun Hacıbəyli kimi ziyalılar Zərdabinin və onun "Əkinçi"sinin əsl dəyərini verən xadimlər idi. Azərbaycan ictimai-siyasi mətbuat həyatında parlaq iz qoymuş yazıçı-publisist, tərcüməçi-tədqiqatçı, nəşir-redaktor, diplomat Ceyhun Hacıbəyli H.B.Zərdabiyə və onun "Əkinçi"sinə münasibətdə xüsusilə fərqlənirdi. Bir faktı demək kifayətdir ki, o, Zərdabinin vəfatından sonra hər il "Kaspi" qəzetində öz böyük müəlliminin xatirəsinə həsr olunmuş məqalələr dərc etdirmişdir. Bu yazılar Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə əbədi möhür vurmuş bir insan haqqında sadəcə xoş xəbərlər deyil, həm də öz milli-mənəvi dəyərlərinə laqeyd qalan Azərbaycan cəmiyyətinə kəskin etiraz idi.

"Yeddi il" adlı məqalədə ("Kaspi", 1914, №267) oxuyuruq: "Bu gün müsəlmanların mədəni maarifçilik sahəsinin pioneri sayılan Həsən bəy Məlikovun vəfatının 7 ili tamam oldu. Bakılıların pafoslu nitqləri və təntənəli mərasimində öz xadimlərini dəfn etdikləri həmin gündən vur-tut yeddi il keçir. Hələ o vaxtlar səslənən o çıxışlar mənim indiki qulağımdadır. Aman Allah, həmin nitqlər necə od-alov püskürürdü, çıxışlar ürəklərdə necə bir ümid çırağı yandırır, mərhumun xatirəsi minnətdarlıq hissi ilə yad edilirdi?! Həmin gündən cəmi yeddi il ötmüşdür.

Nə olsun? O təmtəraqlı, ifadəli nitqlərdən nə qaldı? Deyəsən, külək elə həmin gün o çıxışları sovurub apardı. Həsən bəy təntənəli şəkildə dəfn olundu, onun haqqında iki-üç gün də orda-burda danışdılar, qəzet və jurnallar onun bioqrafyasını dərc etdilər, portretini verdilər, vəssalam. Müsəlman cəmiyyəti ona müxtəlif sahələrdə ilk addımı atmağı öyrədən, ona zəngin miras, irs qoyan, onu mədəni həyata alışdıran xadimi ilə beləcə üzülüşdü. Deyəsən, hər şey bitdi... Və müsəlman cəmiyyəti mərhumu tamamilə unudu. Lakin bu hələ hamısı deyil".

"Həsən bəyin xatirəsi" adlı yazıda ("Kaspi", 1912, № 269) oxuyuruq: Bu gün 28 noyabrdir. Düz 5 ildir ki, Qafqaz müsəlmanları Həsən bəy Məlikovu itirdiyimiz 28 noyabr tarixi təkcə Həsən bəy Məlikovu itirdiyimiz matəm günü kimi yox, həm də mənəvi borcumuzu, əqli duyğularımızı oyadan, xatırladan bir gün kimi yaddaşlara həkk olunmalıdır. Və bu zaman Həsən bəyin özünəməxsus frazası rəhbər tutulmalıdır: "Bir damla su vaxt keçdikcə böyük qayana dəşir, söz də, ələlxusus, doğru söz insanın başını dəşir, nəhayət, onun beyninə işləyir, ona təsir edir".

Ceyhun Hacıbəyli həmin məqaləsində H.Zərdabinin tarixi xidmətlərini sadalayır və sonda yazır: "Mən 28 noyabrı xatırlamaqla cəmiyyətin diqqətini ona yönəltmək istərdim ki, mədəni həyatımızın pioneri sayılan Həsən bəyin xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün onun əsasını qoyduğu və bütün ömrünü sərf etdiyi ideyaların həyata keçirilməsinə çalışsın" ("Kaspi", 1912, №269).

Abdulla Şaiq H.B.Zərdabının ölümü münasibətilə "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi şeirdə onu "gənəliyin rəhbəri", "nur saçan ölkər", "dahi", "fədakar", "böyük insan" adlandırdı. Həşim bəy Vəzirov Zərdabini "millət mücahidi" kimi xarakterizə edirdi. M.Ə.Rəsulzadə H.Zərdabiya dəfn mərasimində "maarif mücahidi", "pirirövsən" deyə xitab edirdi. "Azərbaycan mətbuatının piri" yazısında isə M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi: "H.Zərdabi səpdiyi toxumun səmərəsini görən uğurlu bir əkinçi kimi öyünərək və sevinclə bu dünyadan köçdü. O gün mətbuat qara geyindi. Şairlər mərsiyə yazdı. Teatrlar pərdələrini endirdi. Bazarlar və dükənlər qapandı. Bir kəlmə ilə, millət matəm tutdu".

Zərdabi məktəbi maarif təbliğatı aparan ən mühüm vasitələrdən biri hesab edilir. Bunun üçün o, 1869-cu ildə Bakıda realni gimnaziya kimi orta məktəbdə müəllimliyə başlamışdı. Böyük mütəfəkkir camaatı həvəsləndirmək üçün savadlı övladın, elmi adamın sənətdə daha bacarıqlı olduğunu, elmlə hər cür çətinlikləri aradan qaldırmağın mümkünlüyünü sübut edər, yoxsulları hər necə olursa-olsun öz balalarını oxutdurmağa çağırırdı.

H.Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin redaktoru, milli mətbuatımızın banisi kimi tarixə daxil olmuşdur. O, 100 il əvvəl yaşayıb-yaratsa da həmişə bizimlədir. Ulu öndər Heydər Əliyev "Azərbaycanda milli mətbuatın yaranmasının 125 illiyi haqqında" 27 mart 2000-ci il tarixli fərmanında anadilli mətbuatımızın banisinin gördüyü işləri yüksək qiymətləndirmişdir: "Milli demokratik mətbuatın "Əkinçi" qəzeti tərəfindən bəyan edilmiş başlıca prinsipləri – maariflənmə, müasirləşmə, məskurə saflığı, ümummillə məqsədlərin təbliği, bəşəri dəyərlərin milli ənənələrlə üzvi vəhdəti, ədəbi dilin danışq dilinə yaxınlaşdırılması hadisələrin obyektiv işıqlandırılması, Azərbaycanda milli demokratik mətbuatın gələcək inkişafı üçün təməl daşları rolunu oynadı".

Məhz bu tarixi sənəddən sonra hər il iyulun 22-də milli mətbuat günü təntənəli şəkildə qeyd olunur. Həsən bəy Zərdabi əlçatmaz, ünyetməz zirvəyə ucaldı. O, yox ikən var, var olduğu üçün də həmişə tərəqqipərvər xalqımızla bir yerdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Rüstəmov, H.Zərdabi "Gənəlik" nəşriyyatı, 1969.
2. H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. "Azərbayç", 1960.
3. H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. "Azərbayç", 1960.
4. H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. "Azərbayç", 1960.
5. "Əkinçi" qəzeti, 1870, №7, səh.2.
6. H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. "Azərbayç", 1960.
7. S.Ə.Sirvanlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Promat" nəşriyyatı, 2005.
8. "Kaspi" qəzeti, 1914, №267.
9. "Kaspi" qəzeti, 1912, №269.
10. "Kaspi" qəzeti, 1912, №269.

РЕЗЮМЕ

Гасан бек Зардаби посвятил своей жизни народу
Гасан бек Зардаби является основателем Азербайджанской национальной прессы. Он имеет выдающиеся заслуги в формировании литературно-художественной и национальной-эстетической мысли в Азербайджане. Пронимая Гасан бек Зардаби пользуется большой популярностью среди литературной общественности и широкой массы читателей.
В настоящей статье говорится о деятельности основоположника национальной прессы и известный просветитель Гасан бек Зардаби.

SUMMARY

Hasan bey Zardabi devoted themselves for nation
Hasan bey Zardabi is the founder of the Azerbaijan national press. He has important services in the formation of literary-artistic and national-aesthetic sense in Azerbaijan. His creation drew the attention of large mass of readers and literary-scientific public. His works call the people for moral ethical perfection and self-actualization. This article speaks about the founder of our national press Hasan bey Zardabi.

"MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI"

Nəcəf NƏCƏFOV,

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun dosenti, əməkdar müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kafedrası zəngin ənənələri olan kafedralardandır. Bu kafedraya vaxtilə professor Feyzulla Qasımzadə, İsmayıl Şıxlı başçılıq etmişlər. Hazırda professor Himəlay Qasımovun rəhbərlik etdiyi həmin kafedrada 6 elmlər doktoru, 3 dosent, 2 fəlsəfə doktoru, baş müəllim çalışır. Filologiya elmləri doktoru, professor Təyyar Salamoğlu uzun illədir ki, bu kafedranın üzvüdür və işlədiyi müddətdə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə dair bir sıra qiymətli araşdırmalar aparmışdır.

O, 1988-ci ildə "XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq poeziyası" mövzusunda namizədlik, 2007-ci ildə "80-ci illər Azərbaycan romanı: janr təkamülü" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Onun yaxın illərdə çap etdiyi "Müasir Azərbaycan romanının poetikası (XX əsrin 80-ci illəri)" (2005), "Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX əsrin 80-ci illəri)" (2007), "Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri" (2008) və "Tarixi və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar" (2009) kitablarında toplanmış monoqrafik tədqiqatları və məqalələri sovet dövrü və milli müstəqillik illərində yaranan bədii irsimizə yüksək elmi-nəzəri münasibətin və analitik düşüncənin məhsulu kimi meydana çıxmış və ədəbi-elmi mühitdə müəllifinə ciddi alim nüfuzu qazandırmışdır.

T.Salamoğlunun tədqiqatlarında ötən yüzilliyin ədəbiyyatını elmi-metodoloji dəyərləndirmə tarixilik prinsipi və yeni ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə gerçəkləşdirilir. Məhz bu cəhətlər onun araşdırmalarının əlverişliliyə bərabər, həm də müasirliyini şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16.03.2012-ci il tarixli 438 nömrəli əmri ilə dərş vəsaiti kimi təsdiq olunan "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına baxışın konseptuallığı ilə xüsusi maraq doğurur.

Müəllif ənənəvi "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı" dərşliklərindən fərqli olaraq, müasir (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatını Azərbaycan sovet ədəbiyyatı ilə bərabər, repressiya olunan və mühacirətdə yaşayan sənətkarların yaradıcılıqlarının məcmusu kimi təqdim edir. Ədəbiyyatımızın bu üç qolunu bir-bindən ayırmayan bu dərş vəsaitində belə bir nəzəri konsepsiya əsaslandırılır ki, sovet dövrü ədəbiyyatımızın haqqıq elmi mənzərəsi sovet ədəbiyyatı uğrunda mübarizə ilə bərabər, milli ədəbiyyat uğrunda mübarizəni gerçəkləşdirən mühacirət və repressiya olunan sənətkarların da yaradıcılığının öyrənilməsi ilə yaradıla bilər.

Bu məqsədlə professor T.Salamoğlu dərş vəsaitində müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ali məktəblərdə tədrisi tarixində Əhməd Cavad, Ümğülsüm Sadiqzadə, Almas İldırım kimi sənətkarların yaradıcılığına ilk dəfə olaraq əhatəli yer ayırır, onların yaradıcılıq yolunu 20-30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı kontekstində təqdim edir. Alimin xüsusən Əhməd Cavad irsinin tədqiqi, nəşri və yaradıcılıq mərhələləri, bədii metodunun xüsusiyyətləri ilə bağlı təfərrüatlı təhlilləri "yaradıcılıq uzun müddət xalqdan gizlədilər" bu görkəmli sənətkar haqqında tələbələrımızdə, eləcə də geniş oxucu kütləsində, ümumən ədəbi-elmi mühitdə əhatəli və obyektiv elmi təsəvvür yaratmaq imkanları baxımından olduqca əhəmiyyətliçdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər boyu, xüsusən müstəqillik illərində filologiya fakültəsində belə bir vəsaitə ciddi ehtiyac duyulurdu. Tələbələr bu sənətkarlar haqqında dərşlik və dərş vəsaiti səviyyəsində məlumat almaqda çox maraqlıdır. Onlar haqqında yazılan əsərlər, mən deyədim, pərakəndə məlumatlar tələbələri qane etmir.

Bununla yanaşı, dərş vəsaitində sovet dövründə yaşayıb yaratmış sənətkarlar sırasında Mir Cəlil, Mehdi Hüseyn, İlyas Əfəndiyev və İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında da bəhs edilmiş, dövrünün nüfuzlu tanqidçisi M.Arifin ədəbi-tənqidi irsi elmi təhlil süzğacından keçirilmişdir. Vəsaitdə sənətkarların bədii irsinə baxış ənənəvi

ədəbiyyatşünaslıq standartlarına tabe tutulmuşdur. Sovet ədəbiyyatşünaslığında stereotipləşmiş-qəlibləşmiş tərcümeyi-hal və yaradıcılıq yolu faktlarının sadalanmasından ibarət "portret-oçerkləri" burada hər bir yazıcının sənət dünyasının mahiyyətini aşkarlayan, tarixi-ədəbi prosesdə yeri olan, milli və başqarı dəyərlərin bədii-estetik ifadəsi kimi mənalana bilən əsərlərin təhlili avaz etmişdir.

Müəllifin sovet dövrü ədəbiyyatına baxış sistemi təzədir. O, Mir Cəlalın "Bir gəncin manifesti", M.Hüseynin "Səhər" və bu tipli digər əsərlərin ancaq "inqilab uğrunda mübarizə" romanı kimi yazılmadığını, bu əsərlərdə antimüstəmləkə əhvali-ruhiyyəsinin, milli varlıq uğrunda mübarizənin şərti-metaforik və simvolik təsvirlərdə gerçəkləşən məzmununu aydın elmi və təfərrüatlı təhlillərlə təqdim və sübut edir.

T.Salamoğlu ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq yolunu tarixi-ədəbi prosesin ümumi inkişaf məntiqindən çıxarmır. Ədəbi-elmi qiymətləndirmədə tarixilik prinsipi ilə söykənən alim təhlil predmetinə çevirdiyi əsərlərin müasirlik baxımından qüvvətli və zəif cəhətlərini, uğurlarını və uğursuzluqlarını aşkarlayan zaman "siyasi rejimin tələbləri"ndən irəli gələn cəhətlərlə bədii istedadın imkanı və imkansızlığından irəli gələn cəhətləri çox dəqiq ayıra bilir.

Ədəbi tarixi prosesin irəliyə doğru hərəkətində ictimai-siyasi hadisələrin rolunu düzgün müşahidə edib, dəqiq qənaətlərə gəlməyi bacaran alim "M.Hüseyn yaradıcılığı tarixi ədəbi proses kontekstində" oçerkində ədəbiyyatşünaslıqda indiyə qədər özünə çox möhkəm yer etmiş bir tezisə: "Abşeron" və "Qara daşlar"ın dilogiya kimi yazılması tezisinə qarşı tamamilə əks bir tezis irəli sürür. O, hesab edir ki, "əsl həqiqətdə "Qara daşlar" "Abşeron" əsərindəki mövzunun yeni şəraitin və zamanın tələbi ilə təzə variantda yazılması idi". Dövrün ədəbi tənqidinin "Abşeron"u yüksək qiymətləndirməsinə baxmayaraq, ədəbiyyatşünas alim bu əsərin "konfliktsizlik nəzəriyyəsi"nin və totalitar rejimin basqıları altında yazıldığını və reallığın bədii ifadəsinə xidmət etmədiyini, "Qara daşlar"da işləyən zamanın təsiri ilə bütün bu və ya digər qüsurların aradan qaldırıldığını, "istehsalat" romanından "insan taleyi" haqqında romana keçidin M.Hüseynə məhz "Qara daşlar"dan başladığını təkzibedilməz elmi dəlillərlə sübut edir.

T.Salamoğlu İŞX-ın "Dəli Kür" romanını, onun qəhrəmanı Cahandar ağanı ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq qiymətləndirmələri çərçivəsindən tamamilə çıxarır. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında tarixi-məişət romanı çərçivəsində qiymətləndirilən "Dəli Kür"ün sosial-siyasi mahiyyətini - milli varlıq uğrunda mübarizə, antimüstəmləkə ruhunu ifadə edən və bu ruhun aparıcı qəhrəmanında - Cahandar ağada gerçəkləşən məzmununu qəbərdir. Cahandar ağanın ölümünü "mülkədarlığın ölümə məhkumluğu"nun nəticəsi hesab edən ədəbiyyatşünaslıq qənaətlərini qəbul etmir. Qəhrəmanın "ölümə məhkum edilmənin" (müstəmləkə rejimi ilə barışmadığı üçün) aqibatını yaşadığına təhlillərinin məntiqi ilə öz oxucusunu inandırır.

T.Salamoğlu elmi düşüncələrini, bədii mətnlərlə bağlı təhlillərini məntiqi mühakimələr axarında ardıcılıqla təqdim edə bilir. Onun təhlillərində tezislər bir-birindən doğur, bir-birini tamamlayır. Düşüncə ki, tələbə auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş materialın dərki üçün bu çox vacib bir şərtidir. Dərs vasitəsinin oxunaqlı dildə yazılması da onun üstün cəhətlərindən biridir.

Dərs vasitəsinin uğurlu alınmasının səbəblərindən biri də budur ki, müəllif həmin fənni özü tədris edir, təlim-tədris prosesində tələbələrə səsə qulaq asır, öz kitabını özü də sınaqdan çıxarır. Dərs vasitəsinin elmi redaktoru bir sıra kitabları elmi müstəvidə redaktə etmiş filologiya elmləri doktoru, professor Himalay Qasimovdur. Filologiya elmləri doktoru, professor Zahid Xəlil, filologiya elmləri doktoru, professor Əlizadə Əsgərli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ramiz Əlimədov kitabla müsbət rəy vermişlər. "Ön söz" isə bu sətirlərin müəllifinə məxsusdur.

Dərs vasitəsinin "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı" fənninin tədrisində əhəmiyyətli iştirakçıya çevriləcəyinə, bu istiqamətdə yeni dərslik və dərs vasitələrinin yazılmasında uğurlu örnək olacağına əminlik. Ali məktəblərimizin belə dərsliklərə ehtiyacı çoxdur və onların reallaşması ən yaxın vəzifələrdəndir.

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər: tədris metodikası, iş təcrübəsi

MƏZMUN VƏ FORMA VƏHDƏTİ ANLAYIŞININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Şamistan MİKAYİLOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Bədii əsər mürəkkəb bir mexanizmi xatırladır. İlk nəzərdə sadə görünən bu iş çox dərin fikri prosesdən keçir. Bədii əsərin məzmununu həyatda, ətraf mühitdə baş verən hadisələr, yaxud həmin hadisələr barəsində insan düşüncələri təşkil edir. Bu düşüncələr müəyyən anda başlayır, qeyri-hamar inkişaf yolu keçir və sona çatır... Onun haqqında fikir söylədikdə də, dəyərləndirdikdə də (istər təlim prosesində, istərsə də adi söhbətdə) həmin proses diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bədii əsərin yaranma prosesinə gəldikdə, onun əvvəlini, başlanğıc nöqtəsini yazıcının, yaxud şairin düşüncələri təşkil edir. Yazıçı yaşadığı mühitdə diqqətçəkən bir hadisəni qələmə alıb, onun əsasında əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoyursa, həmin hadisənin nə dərəcədə tipik olması barədə düşünür. Belə ki, bədii əsər üçün, əsasən, tipik olan hadisələr mövzu ola bilər. Buradan da aydın olur ki, ədəbiyyatda çox mühüm bir anlayış olan tipiklik haqqında məlumat verilməli və tipikliyin mahiyyəti şagirdlərə ədəbi faktlarla çatdırılmalıdır. Görkəmli rus ədibi M.Qorki yazır: "Yazıçı yalnız tanıdığı bir adamı, məsələn, bir dükançı, bir fəhləni, bir məmuru təsvir edərsə, onun təsvir etdiyi şəxs bir fotoqraf şəklindən uzağa gedə bilməyəcəkdir, bu tipin ictimai-təbiiyyəti əhəmiyyəti olmayacaqdır; bizim insan haqqında, həyat haqqında bilik və təəvvülümüzə, demək olar ki, heç bir şey əlavə etməyəcəkdir. Real, canlı, təsirli bir bədii tip yaratmaq üçün yazıçı onlarca, hətta yüzlərlə dükançı, fəhlə və məmurun sınıfı xüsusiyyətini, bir sözlə, onların bütün həyatını öyrənməli və yaratdığı bədii tipin simasında həmin ictimai tiplərin ən səciyyəvi, ən əsas sifətlərini bədii ümumləşdirmə, fərdləşdirmə yolu ilə əks etdirməlidir".

Yazıçı həyat hadisəsinin tipikliyinə (tipiklik ədəbiyyatda çox mühüm anlayışdır) müəyyənləşdirdikdən sonra, onun qələmə alınması üçün münasib forma barədə düşünür. Bu işə olduqca çətin işdir, lakin bədiiyin ilkin şərtlərindən biri, həm də əsas şərtidir. Hər bir məzmunu münasib forma tapmaq, hər hansı mövzunu düşünmədən, necə gəldi yazmaq olar, lakin ona bədii sənət əsəri demək mümkün deyil. Forma müəyyənləşdirmək də mövzunun məzmunundan asılıdır. Belə ki, hadisələrin təhkiyə yolu ilə danışılması bir forma, insanın daxili həyəcanının ifadəsi başqa bir forma tələb edir. Məsələn, ingilis şairi Gİbbin sözləri ilə desək, "Füzuli elə bir zirvədir ki, nə sözləri, nə də xələfləri ora yüksələ bilməmiş, Füzuli könül şairi kimi tək qalmışdır".

Bəli, Füzuli lirik şairdir, yaradıcılığında lirik janrın qəzəl növü mühüm yer tutur. Şair qəzəl növünün xüsusiyyətini belə səciyyələndirir: "Qəzəl aşıqın könül dərđini mərhəmətli sevgilisinə açması və ya məşuqun öz halını sadıq aşıqına bildirməsidir. Bu işə yeni yetişən gənclər arasında və ya təmiz ürəkli cavanlarla yoldaşlıq etməyin verdiyi zövq və həyəcanla olur. Qəzəl üslubunda mübhəm

məzmunlar, anlaşılmaq ləfzlər heç kəsə bir həyəcan verməz. Qəzəlin özünə məxsus bir dili və müəyyən kəlmə aləmi vardır". Şair bu mövzunun xüsusiyyətini poetik dillə belə ifadə edir:

*Qəzəldir səfahətə-əhli-nəzər,
Qəzəldir güllü-bustanı-hünər.
Qəzəli-qəzəl seydi asan deyil,
Qəzəl münkiri əhli-ürfan deyil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırir nəzimin şöhrətini.
Könül, gərqi aşara çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhəfilin zümrəsidir qəzəl,
Xirəndməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl də ki, məşhəri-dövrən ola,
Qəzəmə də, yazmaq da asan ola.*

İqtibasdan aydın olur ki, insanın, xüsusilə gənclərin daxili həyəcanlarını, bir qədər də dəqiq deyilsə, məhəbbət hissələrini ifadə etmək üçün qəzəl ən münasib formadır. Qəzəl lirik janrın bir növüdür, lirikanın başqa növləri də var, onların hər biri də özünəməxsus forma xüsusiyyətinə malikdir. Epik janr başqa forma tələb edir. Təkrar olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, mövzu müxtəlifliyini nəzərə almadan əsərin bədii keyfiyyətini lazımi şəkildə açmaq mümkün deyil. Bu cəhəti ədəbiyyat müəllimlərinə çatdırmaq üçün bir ədəbi fakt – tanınmış ədəbiyyatşünas, klassik ədəbiyyatın bilicilərindən biri Mübariz Əlizadənin Ə.Firdovsi "Şahnamə"sinin forması haqqında dediyi sözləri xatırlatmaq yerinə düşər: "Mütercim əsərin tərcüməsi zamanı Firdovsinin dediklərini eyni ilə azərbaycancaya çevirməyə ciddi fikir vermiş, tərcümədə sərbəstliyi rəva görməmişdir, çətin də olsa, orijinalın vəznini, əruzun "mütəqarib" bəhrini saxlamışdır. Bu, ona görə zəruri idi ki, dahi sənətkar şeirin ölçüsünü əsərin məzmununa fəvqəladə məharətlə elə uyğun seçmişdir ki, özümdən sonra gələn Nizami, Dəhləvi, Nəvai və Cami kimi onlarca görkəmli Şərq şairi tarixi qəhrəmanlıq dastanlarını yalnız bu ölçüdə yazmışlar. Əruzun təfəssülündə (taktlarında) mütəqarib bəhrini "Fəulün, fəulün, fəulün, fəul" sözləri ilə ölçmüşlər. Bunlar dilimizdə "yazarsan, yazarsan, yazar" sözlərinin ölçüsünə uyğun gəlir".

"Şahnamə", əsasən, təhkiyə edilir, hökmdarlarla bağlı əhvalat danışılır, Füzulinin dediyi lirik məzmun deyil. Lirik təbənnüm tələb edirsə, hadisənin oxucuya çatdırılması təhkiyə tələb edir: "Şahnamə"ni tərcümə edən sözslərdən gətirilən sətirlərdə əsərin məzmunu ilə seçilən formanın (əruz vəzninin mütəqarib bəhri-fəulün, fəulün, fəul ölçüsü) bir-biri ilə necə uyğunluğu əsaslandırılır.

Məzmunla forma, başqa sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da vəhdət təşkil edir. Bu vəhdətdə məzmun əsasdır. Formanı məzmun müəyyənləşdirir, forma məzmunu tamamlayır. Beləliklə, bunların arasında dialektik vəhdət yaranır. "Forma" anlayışı ədəbiyyatda olduqca genişdir: kəlmədən tutmuş yazı tərzinə qədər (nəsr, nəzm), məsələn, C.Məmmədquluzadənin "Danabəş kəndinin əhvalatları" nəsr formasında, S.Vurğunun "Aygün" əsəri nəzmlə yazılmışdır. "Nəsr", "nəzm" sözləri forma anlayışına daxildir. Mir Cəlalın "Bir gəncin manifesti" epik, R.Rzanın "Çinar" adlı şeiri lirik əsərdir. "Epik", "lirik" sözləri əsərlərin formasını bildirir.

Ə.Haqverdiyevin "Qoca tarzan" əsəri hekayədir, M.F.Əxundzadənin "Hekayəti Mərdi-Xəsis"i ("Hacı Qara"sı) komediya; Aşıq Ələsgərin "Dağlar" şeiri qoşmadır, heca vəznində yazılıb. Məhəmməd Füzulinin "Heyrət, ey bü..." şeiri qəzəldir, əruz

vəznindədir. "Qoşma", "heca vəznü", "qəzəl", "əruz vəznü" forma kimi diqqətə çəkir.

Bədii əsərdə məzmun, forma münasibəti çox müxtəlif və şəxəlidir, bu müxtəliflik, şəxəlilik ayrı-ayrı əlamətlərə əsasən ayrılır. Lirik janr epik janrdan ifadə tərzinə görə fərqlənirsə, yəni, lirikada təbənnüm, epik əsərdə təhkiyə əsas götürülürsə, bunların özü də öz daxilində müəyyən əlamətə görə müxtəlif formada təzahür edir. Bəzən bir mövzuda onlarca əsər eyni ölçüdə (ölçü burada forma kimi çıxış edir) ifadə olunur. Məsələn, Ə.Firdovsinin "Şahnamə"si ilə əlaqədar deyildiyi kimi, Nizami Gəncəvi, Əlişir Nəvai, Əbdürrəhman Cami qəhrəmanlıq dastanlarını bir ölçüdə (mütəqarib bəhrində) yazmışlar. Yaxud əsrlərdən bəri dildən-dilə düşən "Leyli və Məcnun" mövzusunda nəzər salmaq olar, Bu mövzuda ölməz sənət əsəri yaradan sənətkarlardan biri böyük məhəbbət şairi Məhəmməd Füzulidir. Bu müqəddir şair həmin mövzu üzərində çox düşünmüş və ağırlığından şikayət etmişdir. Füzuli "Leyli və Məcnun" poemasının "Bu, səbəbi-nəzmi-kitabdır və bəisi-irtikabi-əzabdır" hissəsində yazır:

*...Bildim bu qəziyyə imtəhandır,
Zira ki, bu bir bəlayı-candır
Sövdəsi divazü bəhri kütah,
Məzmunu fəğanü naləvi ah,
Bir bəzmi-müsbəti bələdir
Kim, əvvəli gəmə, sonu fəndir...
...Billah ki, nə xoş demiş Nizami,
Bu bəbdə xətm edib kəlamı:
...Bir iş ki, qılır şikayət ustad,
Şagirdə olur rücu bidad.
...Əmma necə etmək olur ikrah?
Bir vəqədir ki, düşdü nəgah...*

Nümunə kimi verilən misralardan aydın olur ki, böyük istedad sahibi Füzuli, özü demişkən, əvvəli gəmə, sonu fəna olan bu mövzunun ağırlığından şikayət edir və belə qənaətə gəlir ki, məzmunu fəğan, ah olan "sövdanı" qısa bəhrədə yazmaq lazımdır ki, oxucu üçün iktəq ağır olmasın. Şair mövzunu "qəziyyə" adlandırır, bu mövzuda əsər yazmaq haqqında düşünərkən, özünün imtahan qarşısında olduğunu dərk edir. Füzuli bu hissədə böyük Nizamini adını çəkir, onu özü üçün ustad hesab edir və deyir:

*"Billah ki, nə xoş demiş Nizami,
Bu bəbdə xətm edib kəlamı..."*

Bu o deməkdir ki, bu mövzuda ilk əsər yazan Nizami olmuş, onun seçdiyi formanın (ölçünün) daha münasib olduğunu söyləmişdir. Yeri gəlmişkən, buradaca, qeyd etmək lazımdır ki, Yaxın və Orta Şərqdə "Leyli və Məcnun" mövzusunda 140-a qədər əsər yazılmışdır. Bunların hamısı eyni vəznədədir – həzəc bəhrinin Məfulü Məfulün Fəulün qəlibindədir. Ona görə də ədəbiyyatşünaslıqda bu qəlibə "Leyli və Məcnun" həzəci deyilir. Bəzən isə eyni ölçüdə (vəznədə) olan əsərlər bu və ya digər əlamətinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, klassik şeirin qəzəl, müxəmməs, musəddəs, mürəbbi, müəşşər və s. kimi növləri ölçü etibarilə əruz vəznindədir. Lakin bəndlərdən hecaların sayı qafiyə quruluşu etibarilə bir-birindən fərqlənir. Hətta bəzən bir kəlmə, bir hərfin dəyişilməsi bir şeiri başqa şeirlərdən fərqləndirir. Xalq şairi Rəsul Rzanın "Söz çıxıb ceyran dağına" deməsi elə bu fikri ifadə edir. Belə ki, fikirdə elə sözlər işlədilmişdir ki, nəzərdə tutulan məzmunu ifadə etsin. Böyük Füzuli bəzən söz tapmaqda çətinlik çəkdiyini etiraf edir. Füzuli yazır: "Qəzəl üslubuna yarayan hər gözəl ibarəti, incə məzmunu elə işlətməmişlər ki, ortada bir şey

qalmamışdır. İnsan onların bütün yazdıqlarını bilməlidir ki, çalşib vücuda gətirdiyi əsərlərdə özündən əvvəl söylənən mənalır olmasın. Elə vaxtlar olmuşdur ki, heca səhə qədər oyaqlıq zəhərini dadmış və bağırının qanı ilə bir məzmunu tapıb yazmışam. Səhə olanda başqa şairlərlə uyğun gəldiyini görüb, yazdığımı pəzməşəm, ona sahib çıxmamışam (şeyrlərin sırasına salmışam). Elə vaxtlar da olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz alması ilə mənə gövhərini deşməşəm. (Bunu görənlər:) bu məzmun anlaşılır, bu ləfz xalq arasında işlənilmir və xoşagəlməzdir – deyər-deməz, o məzmun gözümədən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm. Qarıba bir haldır, söylənmiş bir sözü söylənildiyinə görə, söylənənməmiş bir sözü isə əvvəlcə söylənilmədiyinə görə işlətmək olur...” (Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, III cild, Bakı, 1958, səh.20).

İqtibasdan görüldüyü kimi bədi ədəbiyyatdan məzmunu uyğun forma seçmək, tapmaq nə qədər çətindir. Yəni, elə sözlər işlənməlidir ki, həm məzmunu ifadə etməyə müvafiq olsun, həm də başqaları tərəfindən işlədilməmiş olsun. Ədəbiyyatda “forma”, “şəkil” (şeyr şəkli), “variant” və s. kimi terminlərdən daha çox şeyrlə əlaqədar istifadə olunur. Təcrübəyə əsasən demək lazım gəlir ki, bunlar məzmunu ifadə etmək üçün yaranan terminlərdir. Eləcə də poetik fikrin necə tamamlanması ilə bağlı müxtəlif formalar meydana gəlir. Məsələn, klassik şeyr formalarından biri məsnəvi adlanır, bu poetik formada misralar cüt-cüt qafiyələnir, başqa sözlə, hər iki misradan sonra qafiyə dəyişir, bu da epik hadisələrin təsvirini vermək üçün daha münasibdir, şeyr qafiyə təşkil edəcək sözlər tapmaqda çətinlik çəkmir. Nümunə kimi, aşağıdakı misraya diqqət etmək olar. Əlbəttə, nümunələrin izahı zamanı kompüterdən istifadə etməyin səmərəliliyini məktəb təcrübəsi sübut edir. Məsələn, Şah İsmayıl Xətayinin “Dəhnamə” əsərindən aşağıdakı misralar ekrana gətirilir.

*Qış getdi yəna bahar gəldi,
Gül bndi və lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğana düşdü,
Əşq adı yəna cana düşdü.
Yer geydi qəbəvi-xizr pusan
Cümle dilə gəldi ləbxəmuşan...*

Göründüyü kimi, gətirilən bu kiçik şeyr parçasında hər iki misradan bir qafiyə dəyişir. Birinci beytdə bahar və lələzar, ikinci beytdə fəğana, cana, üçüncü beytdə pusan, ləbxəmuşan sözləri həm qafiyədir. Bu, məsnəvi üçün səciyyəvi cəhətdir, əsrlərdən bəri sabitləşmiş forma xüsusiyyətidir. Klassik şeyrdə, eləcə də müasir poeziya nümunələrindən belə forma xüsusiyyətidir. Yuxarıda adı çəkilən məsnəvi forması Azərbaycan poeziyasında, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında, xüsusilə türkdilli poeziyada bir şeyr formasıdır. Belə klassik şeyr formaları olduqca müxtəlif və çoxsaylıdır. Əlbəttə, bunların hamısını nümunə göstərmək və hər birinin forma xüsusiyyətini izah etmək imkan xaricindədir. Lakin bəziləri haqqında söhbət açmaq, şagirdlərə nümunə göstərmək baxımından lazım və faydalıdır. Hətta bir-birinə oxşar olan şeyr növlərində də müəyyən əlamət, fərq özünü göstərir ki, onu başqalarından fərqləndirir. Məsələn, klassik poeziyada qitə və qəzəl bir-birinə yaxın olan kiçik lirik şeyr növləridir, lakin bunların arasında da fərq var. Belə ki, qəzəldə mətlə və məqtə adlanan beytlər qitədə özünü göstərmir. Yaxud, qəzəl bir qayda olaraq məhəbbət mövzusunda olduğu halda, qitə şeyr şəklində mövzu məhdudluğu özünü göstərmir. Məhəbbət mövzusunda olduğu kimi, ictimai, siyasi, tərbiyyəvi mövzuda da qitə yazılır. Məsələn, Füzulinin “Heyrət, ey büt, surətin görükdə lal eylər mən” misrası ilə başlanan şeyri qəzəldir, məhəbbət mövzusunda. “Padişahi-

mülk dinarü dirəm rışvət verib” misrası ilə başlanan şeyri isə qitədir, ictimai, siyasi mövzudadır. Azərbaycan poeziyasında məzmunu uyğun forma dəyişikliyi də özünü göstərir. Bunu daha çox iri həcmli əsərlərdə görürük. Qüdrətli sənətkarlar hadisələrin poetik təsvirində fikir dəyişdikdə həmin fikri ifadə edəcək forma axtarışına çıxır və münasib forma tapırlar. Bu forma zənginliyini xalq şeyri S.Vurğunun poemalarında aydın görmək olur. Məsələn, S.Vurğun “Komsomol” poemasında əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Humayın xəstəliyini təsvir edən bəndlərdə kədər hissini ifadə etmək üçün xüsusi forma tapır. Həmin hissələrdə şeyr kədər hissini ifadə etmək üçün beşlik formasından istifadə edir, bütün bəndlərdə ikinci misra beşinci misra kimi təkrar olunur. Bu təkrar nəinki ağırlıq törətmir, əksinə, şeyrə yeni bir ahəng gətirir, onu daha da qüvvətləndirir. Fikir aydınlığı üçün aşağıdakı bəndlərə nəzər salaq:

*... O, yeddi həftədir yorğan-döşəkdə,
Təbibsiz, davası can üstündədir;
Humaydan yıxılır yorğan, döşək də.
O ellər gözəli gör nə gündədir!
Təbibsiz, davası can üstündədir...*

*Ölür sənətimin vəfasız yarı,
Gəlsin Füzulinin ağlar qəzəli!
Gəlib sevgilimlə görüşün bəri,
Yolumu gözləyir ellər gözəli,
Gəlsin Füzulinin ağlar qəzəli!...*

*...Qaydadır, dünyadan yaxşı gedəndə
Dost dəsmal götürər, düşməni açılar.
Bəzən taleymi düşünüb mən də,
Deyirəm mənəm də başında bu var:
Dost dəsmal götürər, düşməni açılar...*

Poemanın həmin hissəsində bu əsnə bütün bəndlərdə davam etdirilir.

Şairin “Muğan” poemasında da müxtəlif forma zənginliyini aydın görmək olar. Bu forma müxtəlifliyinə görə bəzi ədəbiyyatşünaslar poemanın sərbəst şeyr olduğunu zənn edirlər. Lakin həmin poemada heca vəzninin müxtəlif formalarından istifadə edilmişdir. Məsələn, poemanın “On üçüncü nəğmə”si əsasən heca vəzninin 16-lıq növündədir.

*Gecə keçmiş, göy qaranlıq, yaxındadır qara torpaq;
Mingəçevir işıqları şölə verir çıraç-çıraç...*

Lakin şeyr bu barədə fikrini tamamlayandan sonra, şeyrin ölçüsü dəyişir və 8 hecalıya keçir: Nümunə kimi aşağıdakı misralara nəzər salaq:

*İndi düşün, oğul, sarvan!
Xəyalına gətir bir an
Bu boz dağlar qucağında
Ata-baba ocağında.*

Şeyr ölçünün belə dəyişməsinə çox böyük ustalığ, sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 8-lik 16-lıq şeyr misrasının yarısıdır. İki misranın ahəngi bir 16-lıq hecanın ahənginə bərabərdir. Şeyr oxucunu yormamaq üçün ahəngi dəyişir, lakin heca vəzninin tələblərindən kənara çıxmır. Bütün bu xüsusiyyətlərin şagirdlərə mənimsədilməsi kompüterdən istifadəni tələb edir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, bir daha qeyd etmək lazım gəlir ki, ədəbiyyatda məzmunla forma üzvi şəkildə bağlıdır – vəhdət təşkil edir. Bu vəhdət çox mühüm bədiilik şərti kimi özünü göstərir. Məzmun formanı müəyyənləşdirir, forma məzmunu tamamlayır.

SİMVOLUN BƏDİİ-FƏLSƏFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İqbal MƏMMƏDOV,
Şamaxı rayonundakı Nağaraxana kənd orta məktəbinin müəllimi

Açar sözlər: Simvol, rəmz, ümumiləşdirmə, fəlsəfi poetika, müəllif niyyəti.

Bədii ədəbiyyat obrazlı dildir. Obrazlı dil müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bu zaman sözlər informasiya funksiyasını itirir, poetik mənə daşıyır. Sözlərin mənə dairəsi genişlənir. Yeni-yeni incəliklər, yozumlar, fərqli ifadə formaları meydana çıxır. Poetizmdə simvol geniş anlayışdır. "Fikri işarələrlə çatdırmaq, üstüörtülü ifadə etmək simvolun əsas xüsusiyyətidir" (1.220). Başqa sözlə, obrazın fərqləndirici cəhətlərinin yüksək dərəcədə ümumiləşdirilmiş təsvir simvol adlanır. Simvol tərkibində söz və ifadəni işarə və məntiqlə birləşdirir. Məfhumun estetik xüsusiyyətləri dolayısı ilə təqdim edildikdə diqqət sözlərin semantikasına deyil, gizli, daxili məziyyətlərinə yönəlir.

Həyat hadisələrinə yaradıcı təfəkkürün təsir dairəsini-poetik əhatəni daraltmadan fəlsəfi fikir yaratmaq böyük məharətdir. Poetik əhatə poetikanın fəlsəfi hüdudlarıdır. Sərhədsiz genişlik, zəngin hikmət əhatəsidir. Fəlsəfi poetika müəllifin ideya istiqamətində, ictimai mövqeyində, cəmiyyətə, yaradılışa, ətraf aləmə münasibətində özünü göstərən düşüncə və axtarışların bədii sistemidir. Fəlsəfə, poeziya insan təfəkküründə müxtəlif cür dərk olunur. Fəlsəfə elmi-məntiqi, poeziya bədii-estetik təfəkkürün təzahür formalarıdır. Simvol bu fərqli təzahür formalarını birləşdirir. Fəlsəfi məntiqlə bədii hiss birləşərək canlı ümumiləşdirilmiş obraz yaradır. Fəlsəfəni poeziyadan ayırmaq bədii ədəbiyyatın estetik gözəlliyini məhv etmək deməkdir. Odur ki, simvol bu vəhdətin ayrılmaz parçasıdır.

Simvolik mənadan məhrum olan obraz fəlsəfi poetizmin üçün qeyri-səciyyəvidir. Əşyanı canlandırmaq, obrazda ayanlaşdırmaq, simvola çevirmək əsərin poetik mayasıdır. Simvolik obrazlar mühüm ideyaların, ictimai fikirlərin, tarixi, əfsanəvi hadisələrin mənasını ifadə etməyin əsas vasitəsidir. Müəllif həmişə əsas ideyanın nüfuz edə bildiyi gizli, daxili mənanı tapmaq üçün axtarışa çıxır. Ən adi həyatı süjeto, real fakta rəmzi mənə verməklə əsərin bədii gücünü, fəlsəfi mənasını genişləndirir. Bədii güc ümumiləşdirmənin əks və dərk olunması, fəlsəfi mənə isə dərin hikmət, sözarxası fikir, düşündürücü simvollarıdır. Məhz ədəbin sənətkarlığı bədii simvol və detallarda, fəlsəfi predmetlərdə əks olunur. "Hələ insanlar yazı-pozu bilmədikləri zamanlarda söz sənətinin gözəl abidələrini yaratmış, şüurları istiqamətləndirmək üçün sənətin gücündən istifadə etmişlər. Simvolika məhz uzaq keçmişdə kortəbii surətdə yaranmışdır. Əmək prosesində ətraf aləmə artan maraqlar ibtidai insanlarda müxtəlif reaksiyalar oyatmış, təbiətin möcüzələri xalq fantaziyası tərəfindən xəyali təəvvürlərə çevrilmişdir" (2.74). İnsanların tapdığı təbii vasitələr tədricən simvolik mahiyyət daşımış, bu və ya digər obrazın hadisə və əlamətin rəmzinə çevrilmişdir.

Təbiətlə münasibətlər genişləndikcə insan təəvvüründə təbii varlıqlar müqəddəsləşir. Bu müqəddəslik ədəbiyyatda əks olunmağa başlayır. Ədəbiyyat inkişaf etdikcə təkmilləşir və zənginləşir. Simvolik işarə arxasında qədim insanın yaratdığı fantastik-mifoloji əsərlər və rəvayətlər dayanır. Mifologiya qədim insan təəvvülünün uydurması və ya boş xəyallar deyil, bəzən həyatla, təbii qüvvələrlə, ictimai münasibətlərlə bağlı xalq fantaziyasıdır. Uzaq əsrlərin əsərləri, əfsanə və nağıllarına boş xəyalpərəstlik məhsulu kimi baxmaq olmaz. Xalq fantaziyasında qədim insanın yaşadığı dövrdən gələcəyə boylanma əlamətləri aydın

hiss olunur. Bu gün nağıl, əfsanə adlandırdığımız qədim informasiyalar müəyyən həqiqətlərin izləridir ki, rəmzlərə, simvollara çevrilərək ədəbiyyatımızı zənginləşdirməkdədir.

Folklorda simvolik obrazların fəlsəfi mənə zənginliyi yazılı ədəbiyyata da təsir göstərməyə başlayır. Şifahi ədəbiyyatda simvol daha çox mifologiyani əks etdirirdisə, yazılı ədəbiyyatda bu, İslam dini və Quran rəvayətləri ilə əvəz olunur. Klassiklərimiz dini inanmış, ilahiyəti, islam qayda-qanunlarını mükəmməl bilməmiş, etik ideyalarla zəngin Quran ayələrinə istifadə etməklə əsərlərinə bədii-fəlsəfi rəng verməyi bacarmışlar. Onların fikirləri işarə və müəmmallarla təqdim olunur ki, bu da Qurana, dini rəvayətlərə əsaslanır. Qurani-Kərim klassik ədəbiyyatımızın, aşıq yaradıcılığının dini-fəlsəfi simvollar sisteminin mənbəyidir. Müqəddəs peyğəmbərlər, onlarla eyni dövrdə yaşamış dini-əfsanəvi şəxsiyyətlər, mələklər, müqəddəs yerlər ayələrdə, hədislərdə əks olunan xarakterlərə, əlamət və keyfiyyətlərə uyğun bədii simvolik mənalara ifadə edirlər.

**Mən ataşi-əşqi-nuri-həqqəm,
Musayə zəban mənəm, mən. (İ.Nəsimi)**

**Mənsur ilə darda idim
Xəlil ilə narda idim,
Musa ilə Turda idim,
Qazilər dəyən, şah mənəm. (Ş.İ.Xətai)**

**Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xubü-ziftinə,
Üz şevir ali-əbəyə, Əhmədi-Muxtarə bax! (M.P.Vaqif)**

**Arizin gün əvəzi ələmi nurani edər,
Gər mələklər çəkələr ərşi-müəllayə səni.
İstəməz abi-bəqa Xizri-Məsiha xurşid,
Göstərə hər kəs əgər Xizri-Məsihayə səni. (S.Ə.Şirvan)**

Qurani-Kərimdən çox əvvəl yaranmış "Avesta"-nin təsvir etdiyi aləmdə işıqla qaranlıq, xeyirlə şər arasında əbədi mübarizə gedir. Hörmüz işığı, xeyiri, Əhrimən isə qaranlıq, şəri təmsil edir. Bu, biri-birinə zidd obrazlar silsilə olaraq minilliklər boyudur ki, ədəbiyyatımızın məhkəmə daşığıdır. Həm Quran qissələri, həm də "Avesta"-nın xeyir və şəri ədəbiyyatımızda simvol üçün əsas mənbələr olmuşdur. Klassiklərimiz bununla bərabər digər tarixi-fəlsəfi mənbələrdən, tarixi şəxsiyyətlər haqqında rəvayətlərdən lazımcına faydalanmış, sələflərini ustad kimi qəbul etmiş, onların məşhur qəhrəmanlarını əsərlərində yenidən bədiiləşdirmişlər.

Ədəbiyyatda realist ünsürlərin təsiri ilə simvolun məzmunu dəyişir, mənə dairəsi genişlənir, ifadə variantları çoxalır. Məişət nağıllarında obrazlar təmsalında xalq dünyaya baxışı, təcrübə və müşahidələri, gələcəyə nikbin inamı təsvir olunmağa başlayır. Ağıl, bacarıq, müdriklik ön plana çəkilir. Qəhrəmanın qələbəsi ağıl və tədbirlə, yeri düşəndə hiylə və kələklə təmin olunur. Cirtədanlar qarşısında divlər, keçəllər qarşısında cadugərlər gücsüzləşir.

Xalqımızın müxtəlif sosial hadisələr haqqındakı ümumi rəyi "aşağı" təbəqənin nümayəndələrində özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Keçəl, çoban və s. obrazlar uzun müddət xalqın müəyyən sosial etalon və stereotiplərini ifadə etmişlər. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda əks olunan çoban surətləri xeyirxah, etibarlı, müdrik simalardır. El-oba namusu çəkən Qaracə Çoban güc, mərdlik təmsali, Bəhrəm şaha ibrət dərsi verən, yol göstərən çoban müdriklik əlamətidir. Bununla belə bir çox xalq dastanlarında sirlə kələflərin, düşünlərin açılmasında uzaqgörənlik göstərən çoban obrazları xeyirxah əməl sahibləri kimi xalqın mənəvi aləmindəki etik-əxlaqi dəyərlərin yaşadıcılarıdır.

Həqiqi sənətkar xalqın gözün, danışan dilidir. Tarixən açıq-aşkar yazmaq mümkün olmadıqda həqiqəti eynilərlə, gizli vasitələrlə çatdırmaq üçün söz sənətkarları müxtəlif üsullardan istifadə etməli olmuşlar. Məqsəd üçün heyvanları şəxsləndirmiş, cansız əşyalara nitq vermişlər. Alleqorik əsərlərdə canlandırılan cansızlar təsadüfi xarakter daşmır. Alleqorik obrazlarla yazıcı insanların xarakterlərindəki nöqsanları, çatışmazlıqları tənqid edir. Eyni zamanda özünün ictimai fikrini ifadə edir. Oxucu düşündür, ideyanı başa düşmək üçün əşyaların, heyvan və quşların xüsusiyyətlərini müqayisə edir, nəticə çıxarır.

Azərbaycan ədəbiyyatında M.Füzuli, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A.Şaiq kimi görkəmli ədiblər yaradıcılıqlarında alleqoriya nümunələri yaratmışlar. Onların özünəməxsus koloritlə yazdıqları əsərlər yaşadıkları dövrün ictimai-əxlaqi xüsusiyyətlərini, real həyat həqiqətlərini rəmzi-alleqorik tərzdə əks etdirmişlər.

Bədi əsərlərdə mücərrəd obrazlardan bədi vasitə kimi istifadə gerçəkliyin təsvir imkanlarını artırır. H.Cavid "İblis" əsərində İblis obrazı ilə bir həqiqəti ifadə edir. İnsan öz xoşbəxtliyini qurduğu kimi, öz faciəsinin də səbəkarıdır. Həyat həqiqətlərini düzgün anlayan müəllif simvolik alleqoriyadan istifadə etməklə İblisi bu həqiqətin bədi təsdiqi üçün vasitəyə çevirir. İblis və müharibə rəmzdır. Bu rəmzlərin fonunda insan qüsuru, təzadı ehtiraslar və bu problemlərdən doğan qarşıdurmaların yaratdığı faciələr təsvir olunur. İblisin bir obraz olaraq rəmzləşməsi insana unudduğu insanlığı qaytarmaq ideyasını daşıyır.

İnsani kəlaləyə, zülmə qarşı bərk mübarizəyə səsləyən Nəsimi hürufilik fəlsəfəsində insan gözəlliyinin, insan aqlının qüdrətini tərənnüm edir. Hec zaman insanı Allaha qarşı qoymur, onları təmasda görür. Şairin fəlsəfəsində insan Allahla birləşir, qüdrətə, mənəvi hökəmlərə sahib olur. Nəsimidə Allah ilahi varlıq deyil, simvol kimi təqdim olunur. Bu, insanı ucaltmaq, onun qüdrətini nümayiş etdirmək üçün bir poetik priyomdur. Şair həqiqəti söyləmək üçün dərün fəlsəfi, dini rümuzatdan istifadə edir.

**Şaış eylədim cahanda ənəl həqiq rümuzini
Doğru xəbərdir anın üçün dərə düşmüşəm. (5.147).**

Həqiqəti sufizmdə məhəbbət, hürufizmdə ağıl və söz ifadə edir. Yaranan ağıl ilə dərk olunur. Ağılın əsası hərflər və səslərdir. İnsanı sözlə yaradan Allah özü belə səslərdə, hərflərdə bəyan olur. Həqiqəti çatdırmaq üçün səslərə, hərflərə rəmzi mənalər verilir. Hürufilik fəlsəfəsində hərflər (28 ərəb, 32 fars) və səslər gözəlliyin və həqiqətin əsas göstəriciləridir. Hərflər və səslər nəzəriyyəsini təbiətə, insana tətbiq edərək onlar arasında simvolik uyğunluq hürufilərin ən böyük uğurudur. İnsan üzündəki xətt cizgilərinin də rəmzi məna daşması ilahi vəhdətlə bağlıdır.

Nəsimi "...söz bizim günəşimizdir", -deyərk özünü də ədəbiyyət üfuklərinə qonan eşq günəşi adlandırır. Günəş isə həyat timsalı, həqiqət simvoludur. Həqiqəti söyləmək üçün söz gərəkdir. Ulu ustadın fikrincə, söz ustadı adı dildə danışa bilməz. O, sözünü şirin deməli, işarə və rəmzlə danışmalıdır ki, onu dinləsənlər, eyni zamanda düşünsünlər:

**Gəlmiş cahana şərh edər şimdiki Nəsimi haq sözün.
Anı kim idrak eylesin, mən sirri-pünhan gəlmişəm. (5.23).**

Fəlsəfi poetizmdə azadlıq anlayışı simvolun müxtəlif variasiyalarında təqdim olunur. Klassik ədəbiyyatda azadlıq tələbləri məhəbbət anlayışının tərkibində özünü daha qabarıq göstərmişdir. M.Füzuli yaradıcılığında məhəbbət və azadlıq hissələri üzvi bağlılıq təşkil edir. Şairin ümumi kədəri məhz bununla əlaqədardır: Ey Füzuli, nə gözəldir sözü azadlığın. Hani bir sərvi bu aləmdə ki, vardır səməri. (6.116).

Sərvi ağacı bəhrəsiz, barsız ağac olmasına baxmayaraq, hündür qamət, müənasibliyi və bir sıra zəngin keyfiyyətləri ilə gözəllik anlayışını ifadə edir, ancaq azadlıq rəmzi kimi daha çox poetikləşir. Şairin fikrincə, azadlıq nə qədər şirin və vacibdirsə, o qədər də alqatmazdır. Sərvi ağacı bəhrə vermədiyi kimi, azadlıq arzuları da çox vaxt səməre vermir. Dövrünün fanatizminə, insan azadlığını məhdudlaşdıran adətlərə gücü yetməyən şair azadlığı məhəbbət aləmində tapır. Məhəbbət aləmi bərabərlik məkanıdır, şair insanın bu məkanda xoşbəxt olacağını təsəvvür edir.

"Bülbülün nağılı" (Elçin), "Balaca Qara Balıq" (S.Behrəngi) hekayələrində azadlıq, azad cəmiyyət arzuları bülbül və balıq obrazlarında simvollaşır. Qızıl qələfəsdə sasan bülbül öz doğma məkanında bəxtiyar nəğmələri ilə cəh-cəh vurur. O, azaddır, ölü diləyinə qovuşmuşdur. Öz kiçik dünyasına sığmayan, azad cəmiyyət axtaran körpə balıq da azadlığın acı şərbətini dadır. Hər iki əsərdə sujet nağılvəri olsa da, qaldırılan problem dövrün reallığıdır. Bülbülün və balığın azadlıq duyğuları xalqımızın ən müqəddəs amallarının rəmzidir. Bülbülü həsrətə məhkum edən tacirin də ömrünün sonunda dərk etdiyi həqiqət məhz azadlıqdır. Tacirin də, bülbülün də, balığın da azadlığa ölümlə qovuşma təsviri azad cəmiyyət arzularının simvolik təqdimatıdır.

"Minnətsiz çörək" (S.Rəhimov) hekayəsində də müəllif çox ciddi məsələni qabartmağa çalışır. İnsan ləyaqətinin, şəxsiyyət azadlığının satın alınmasına qarşı çıxan S.Rəhimov bir cüt arpa sünbülünün "tarla"sından əldə olunan çörəyi çox müqəddəs hesab edir. Bu, adı çörək deyil, Mirzə Valehin arzularını reallaşdıran, azadlıq idealarını ifadə edən bədi-simvolik vasitədir. Çatınlıqla əldə olunan minnətsiz çörək azadlıq kimi əvəzsiz nemətdir, çünki azadlıq da asanlıqla qazanılmaz. Onun üstüsti səməyə qalxaraq müəllif niyyətini belə bəyan edir: "Sənin olmayan təmtəraqlı həyatdansa, sənə məxsus azadlıq-ölüm şəərəlidir".

Bəşər cəmiyyəti simiflərə bölündüyü dövrlərdən hakim və məhkumlar arasında bərk mübarizə daim davam etmişdir. Məzlum təbəqədən olan müdrik insanlar öz etiraz və şikayətlərini müxtəlif üsullarla ifadə etməyə çalışmışlar. Beləcə, realist üsulların təsiri ilə ədəbiyyatda simvol mifoloji, dini təsəvvür anlayışının sərhədlərini aşaraq təcridən mübarizə üsuluna, xalq qəflət yuxusundan oyatmaq üçün vasitəyə çevrilməyə başlayır. Bədi ədəbiyyatda keçmiş tarixi dövrün müəllif ideyalarına uyğun təsviri rəmzi fikirlərin ifadəsi üçün geniş imkanlar açır. N.Gəncəvinin "İsgəndərnəmə" poemasında Makedoniyalı İsgəndərlə Azərbaycan hökəmləri Nüşabənin qarşılaşdırılması, Nüşabənin İsgəndərə "dərs verməsi" türklüyün, milli qürurun simvolik təsviridir. Şair bunu tarixi reallıq kimi o qədər canlı təsvir edir ki, epizod çox inandırıcı görünür. Halbuki İsgəndərin Azərbaycana gəlişi tarixi həqiqət deyil, müəllif ideyasının çatdırılması üçün bədi-anaxronik təqdimatdır.

S.Vurğun da "Vaqif" pyesində milli ideyanı, xalqın mübarizə qüdrətini tarixi həqiqətin daxilində bir epizod kimi təqdim edir:

**Mayan turş ayandır, zətin qırıqdır.
Söyüd ağacında bar ola bilməz.
Basma ayağını bizim torpağa,
İtandan, əqrəbdən yar ola bilməz.**

Vaqifin bu məktubu Qacara ünvanlansa da, ümumi Azərbaycan düşməninə qarşı qəzəb və kinin rəmzi ifadəsidir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda xalqın mübarizə, birlik, qalibiyyət fəlsəfəsini ifadə edən əsərlər iki yüksək ideya əsasında təzahür edir:

**-xalq qəhrəmanlarının mənəvi qüdrəti;
-xalqın yaradıcılıq talantı.**

Birinci ideya qılıncla, ikinci ideya qələmlə rəmzləşir. Eldarla Vaqif (S.Vurğun, "Vaqif") Fəxrəddin və Nizaminin (M.S.Ordubadi, "Qılınclı və Qələm") xələfi sayılır. Vaqiflə Nizami qələmlə, Eldarla Fəxrəddin qılıncla mübarizə aparır; birinci cütlük Azərbaycan adlı bir bədənin düşüncə beyni, danışan dili, ikinci cütlük isə vuran qoludur. Qələm ağıllıq rəmzi, müdriklik əlaməti, qılınclı isə milli güc və qürur rəmzi, ulu bir xalqın azadlıq mübarizələrində qazandığı təcrübənin timsalıdır.

Qılınclı və qələmlin ənənəvi simvolik birliyi ədəbiyyatımızın bütün dövrlərində uğurlu əksini tapmışdır. Lələk qələm Azərbaycan xalqını elə bir ayrılıq mənəsinə salmışdır ki, ondan qurtuluş bu gün də acı xəyallarda yaşayır.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən həssas mövzularından olan cənub mövzusunda yazılan əsərlərdə obraz və fikir ədəbin arzu və istəyinin simvolik ifadəsidir. S.Rüstəmin "Təbrizim", Ə.Tudanın "Yenə Təbriz həsrəti" şeirlərində Təbriz şəhəri metaforik biçimdə

aynıq həsrəti çəkan cənublu qardaşlarımızın rəmzidir:

Nədir o mənalı dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
Yetimlək boynunu burma, Təbrizim!
Məlul-məlul baxıb, durma, Təbrizim! (S.Rüstəm
Ana Bakı, başımı qoyaraq dizin üstə
Ana Təbrizə dönməni ürəyimin dalınca. (Ə.Tudə)

Şeirlərdə həsrət azadlıq uğrunda mübarizələrlə sona çatmalıdır. Səttarxanın qoyduğu yol bütöv Azərbaycanı birləşdirən yoldur:

Səttarxan, o böyük sərdari- milli...
Etdi azadlığı ellərə bəlli...
Gəl onun yolundan dönmə, Təbrizim!

Xalqımızın tarixi taleyi, ikiye bölünmüş Azərbaycanın faciəsi M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasında romantik arzu gızlı xatırlatmadır:

..Bir uçuşdım bu çırpınan yelindən

Bir görəydim ayrılığı kim saldı ...

Şair Arazın üstündən aşaraq ayrılığı salanların kim olduğunu bilmək istəyir. Əslində bunu bilir. Omru boyu ayrılıq həsrəti ilə qovrulmuş ayrılığın dərini, faciəsini yaşayan şair ürək yanğısı ilə- "Bir-birizdən ayrılmayın, amandı!" - deyə öz həmvətənlərinə yalvarır. Sonrakı bəndlərdə şair qəlbindəki üşyan hissini yeni biçimli simvolla təqdim edir. Dağın təmsalında bütöv Azərbaycanı ümumiləşdirən Şəhriyar azadlığın igid oğulların mübarizəsi sayəsində əldə olunacağına güclü inam başlayır:

Heydərbaba, mərd igidlər doğğınan,
Namərdlərin burunların ovğınan,
Gədəklərdə qurdları tut boğğınan...
Şairin gələcəyə inamı, nikbin arzuları:
Qoy quzular ayın-sayın otlasın, --deyə yekunlaşır.

Cənub mövzusunda birlik arzuları körpü obrazı ilə daha çox rəmzləşir. X.R.Ulutürkün "Mənim dilim" şeirində isə birlik simvolu kimi Ana dilimiz metaforik planda körpü, qılinc, günəş anlayışlarını birləşdirir:

O sahili bu sahila birləşdirən
Polad körpüm, qılincimdir,
Günəşimdir mənim dilim.

Körpü, qılinc, günəş və dil Arazın şimal və cənub sahillərini bir-birinə bağlayan, qovuşdura bilən rəmzi vasitələrdir. Qılinc-mübarizə, körpü-yol, günəş-ışıq kimi rəmzi mənalara daşıyarsa, o zaman dilimiz azadlıq uğrunda mübarizə yolunu işıqlandıran mayakdır. Şair adı çəkilən metaforalarla dilimizin ən ülvə məqsədini simvolik tərzdə poetikləşdirir.

Ədəbiyyatımızda simvol bununla bitib tükənmir. Bu qədər zənginlik, bu qədər genişlik, nədənsə, ədəbiyyat nəzəriyyəsində bir neçə sözlə ifadə olunaraq, sadəcə təsvir vasitəsi kimi məhdudlaşdırılır. Bu yazıda orta məktəb ədəbiyyat kursu üzrə əsərlərdə simvolun bədii, eyni zamanda fəlsəfi əhəmiyyəti qismən təhlil olunmuşdur. Göründüyü kimi, simvol üçün konkret norma yoxdur. Müəllif niyyəti simvolun daraldı və ya genişləndirə bilər. Ümumiyyətlə, simvolun başa düşülməsi, açıqlanması sözün arxasında dayanan əlamət və hadisəni bilməklə müəyyənləşir. Bu mənada simvol tək sözlə deyil, sözün "qoynunda gizlətdiyi" hikmətlə ifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı Zaman 1999
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. Maarif 1992.
3. Ədəbiyyatşünaslıq terminlər lüğəti. Bakı. Maarif. 1978.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası 3-cü cild. Bakı. Şərq-Qərb. 2007.
5. İ Nəsimi Əsərləri 1-ci cild. Bakı. Lider. 2004.
6. M. Füzuli. Əsərləri. 3-cü cild. Bakı. Şərq-Qərb. 2005
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-11-ci sinifləri üçün "Ədəbiyyat" dərslikləri.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında simvolun bədii emosional qüdrəti, fəlsəfi xüsusiyyətləri, inkişaf dinamikası, bəşəri milli mahiyyəti təhlil olunmuşdur. Müəllif simvolun düzgün müəyyənləşdirilməsini ədəbiyyat tədrisinin ən vacib məsələlərindən biri hesab edərək bunun bədii əsərlərin mükəmməl öyrənilməsinə, müəllif niyyətinin düzgün başa düşülməsinə zəmin yaratmasını diqqət mərkəzinə çəkir.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы художественно-эмоциональная мощь символов в азербайджанской литературе, их философские особенности, динамика развития, мировое и национальное значение. Автор, считая, что правильное определение символов является одним из важнейших вопросов преподавания литературы, ставит в центр внимания создание предпосылок для основательного изучения художественных произведений, правильного понимания замыслов автора.

SUMMARY

The article analyzes the artistic and emotional power of the symbols in the Azerbaijan literature, their philosophical features, dynamics of the development, global and national significance. By assuming that the correct definition of character is one of the most important issues of teaching literature, brings into focus the creation of preconditions for a thorough study of works of art, a proper understanding of the author's intentions.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalımızdır.

Redaksiya.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDRİSİ

Sakibə ƏLƏSGƏROVA,
Kəlbəcər rayonundakı 23 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin tarixə malikdir. Hər bir vətəndaş birinci növbədə öz tarixini və mədəniyyətini dərindən bilməli, onun öyrənilməsinə və mənimsədilməsinə sevgi ilə yanaşmalıdır. Məlum siyasi səbəblərə görə XIX əsrdən Cənubi və Şimali adlandırılan ədəbiyyatımızın tədris və təbliğində şagirdlərin meyl, qabiliyyət və istəyini yönəltmək müəllimlərdən çox əmək sərf etməyi tələb edir. Ümumiləşdirmələr və təhlillər aparmaq, ümumi və fərdi əqli nəticələrə nail olmaq üçün şagirdlərin yaş səviyyəsini, mənimsəmə qabiliyyətini nəzərə almaqla yeni metodlara yanaşmaq məqsədəuyğundur.

Əvvəlcə mövzunun ruhu şagirdlərə aşılmalı, eyni zamanda, yeni texnoloji avadanlıqlardan da istifadə olunmalıdır. Bu, ona imkan yaradır ki, şagird müstəqil tədqiqatçı mövqeyində dayanır və şəxsi əməyi ilə yeni məlumatlar alır. Bu məlumatları müəllimin söylədikləri və kitabda olanlarla müqayisə edir və lazımı nəticəyə nail ola bilir. Odur ki, müasir tədris sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsas mənbələr sırasındadır.

Şagird axtarış səhifəsinin köməyi ilə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Marağalı, Xalxalı və Talibov haqqında məlumatı tapır, şərait varsa, printerlə çıxarır, əgər şərait yoxsa, müəllim bu məlumatları əvvəlcədən diske toplayır və məktəbdə olan, internetə qoşulmamış kompüter şəbəkəsinə yükləyir və şagirdlərə göstərir. Sonra orta məktəb kitabında olan məlumatlar diqqətə çatdırılır.

Əvvəlcə tarixdən Türkmənçay müqaviləsi haqqında olan məlumatlar yada salınır. Ümumi ədəbiyyat tariximizdən söhbət açılır. Ardınca XIX əsrdən sonra başlayan ədəbi əlaqələrdən bəhs edilir; bu ədəbiyyat bir-birindən tam şəkildə ayrılmayıb. İnsanlar bir-biri ilə ticari, ədəbi, mədəni əlaqədə olub. A.Bakıxanov, Qriboyedov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani tez-tez Cənubi Azərbaycana gedir, onların həyatını, mədəni inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdılar.

Sonralar ədəbi əlaqələr çox genişlənir. Cənub yazarların Şimaldan tədqiqatçıları formalaşır.

Cənublu yazarlar Şimali Azərbaycanda yazıb-yaradanlar qədər ədəbiyyatşünaslığımızın diqqət mərkəzində olurlar. Mirəli Mənafi, Əfilatun Məmmədov, Xuraman Qasıмова kimi alimlər Talibov, Xalxalı və Marağalı haqqında elmi əsərlər işləyirlər. Üç müəllifdən bəhs olunduğu üçün müəllim sinfi üç qrupa bölür.

Sonra hər qrupdan 1 nəfər şagird mövzuya aid edilmiş müəlliflərin hər biri haqqında tərtib olunmuş plan işini oxuyur.

1-ci qrup üzrə.

1. **Mövzu:** Xalxalının həyatı və yaradıcılığı.

Məqsəd: 1. Xalxalının dövrünün tanınmış şairi olması və həyatının bir çox məqamları haqqında təsəvvür yaradılması

2. Hər bir şagirdin fərdi tədqiqat işinin olmasının təmin olunması

3. Şagirdlərin Xalxalı haqqında yazılı və şifahi məlumatlarının olması.

Metod: Məlumat (beyin həmləsi), müzakirə, təqdimat.

İş üsulu: Siniflə birgə, qruplarda iş.

Təchizat: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, Xalxalının nəşr olunmuş əsərləri, kompüter (internetə qoşulmuşsa), internet səhifələri, disk (qoşulmamışsa).

Xalxalının «Sələbiyyə» («Tülkünamə») əsərindən parçalar oxunur. Mövzusu nağıl və rəvayətlərdən götürülmüş və təmsil janrında yazılmış əsərin ana dilimizdə olması qeyd edilir. Göstərilir ki, əsərin mövzusu dövrün bir sıra ictimai problemləri ilə əlaqələndirilib. Rəhmsiz, qəddar Qurd obrazının böyük sənətkarlıqla təsvir edilməsi müəllim və şagirdlər tərəfindən qiymətləndirilir. Şairin insanları ədalətli və gözütöx olmağa çağırması şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Qrup işləyir, müqayisələr aparır, nəticə çıxarır, qrupun lideri nəticəni ya əlyazması, ya da çap olunmuş şəkildə təqdim edir. Sonra qiymətləndirmə olur.

2-ci qrup üzrə.

1. **Mövzu:** Ə.Talibovun həyatı və yaradıcılığı.

Məqsəd: 1. Ə.Talibovun həyatı, «Kitabi-Əhməd», «Xeyirxahların yolu», «Səfiyyə-Talibi» əsərləri haqqında məlumat vermək, alleqorik üslubda yazılmış «Kitab yüklü eşşək» əsəri haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq.

2. Mövzu ətrafında tədqiqat işi apararaq, tədqiqatçı bacarığını inkişaf etdirmək.

3. Şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

İş üsulu: Siniflə iş, fərdi yanaşma.

Təchizat: Kompüter, disk, proqram təminatı (sinifdəki şəraitə uyğun olaraq), Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, Ə.Talibovun əsərləri.

Müəllim mövzu haqqında məlumat verdikdən sonra ayrılmış qrupa internetdə tədqiqat aparmaq üçün göstəriş verir. Axtarış zamanı əldə olunmuş məlumatlar ardıcıl olaraq təqdimat vərəqində yerləşdirilir. Hər bir şagird öz vərəqini hazırlayır, adını yazır və çap edir. Sonra müəllimə təqdim edir. Şərait varsa, geniş ekranda müəlliflərin şəkilləri, yaşadığı coğrafi ərazi, çap olunmuş əsərlərinin üz qabığı, əsərləri tamaşaya qoyulubsa, özünü qısaca nümayiş etdirmək, məktəb kitabxanasında əsərləri varsa, xüsusi olaraq göstərməlidir.

Müəllim hazırlanmış təqdimatı bir nəfərə oxutdurur. Kitabda və internetdə olan məlumatlar müqayisə olunur. Hər bir şagird təqdimat vərəqində düzəlişlər apara bilər. Əslən təbrizli olan Ə.Talıbovun Teymurxanşurada yaşaması, nəslə yazdığı bədii əsərləri haqqında məlumatlar elə sinifdəcə təmrin olunur. Alleqorik üslubda yazılmış, əxlaqi-tərbiyəvi məzmunlu romanın əsas qəhrəmanının insanlar kimi düşünmək qabiliyyəti olan Coşsa adlı bir eşşəyin olması haqqında məlumat verilir.

Coşsa insanların həyatını, yaşam tərzini, bir sözlə, bütün hərəkətlərini təhlil edərək sahibi Mirzə Səfərə danışır. Sahibi onun danışdığını «həyat dərsi» kimi qiymətləndirir. Əsərdə yazıçı cəmiyyətdəki qüsurları Coşsanın dili ilə tənqid edir. Yazıçının məqsədi insanlarda aşağıdakı fikri aşılamaqdır: «Yalnız yaxşılıq yolu ilə insanları pislikdən uzaqlaşdırmaq olar».

Müəllim bir daha şagirdlərə nadanlığın, ağılsızlığın, cəhəlin ağır qüsür olduğunu xatırladır. Hazırlanmış təqdimatlar qiymətləndirilir. Məlumatlar həm şagirddə, həm də müəllimdə təqdimat vərəqi şəklində qalır.

Özünüqiymətləndirmə, yoldaşları və müəllim tərəfindən qiymətləndirmələr ola bilər. Münasibət bildirmək, müqayisə etmək və s. şəklində ev tapşırıqları da verilir.

Üçüncü qrupun mövzusu Z.Marağalıdır.

1. **Mövzu:** Zeynalabdin Marağalının həyatı və yaradıcılığı.

Məqsəd: 1. Marağada anadan olmuş, bir müddət Qafqazda yaşamış, İstanbulda vəfat etmiş Marağalı haqqında şagirdlərdə dolğun təsəvvür yaratmaq.

2. Şagirdlərin müstəqil işləmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək (tədqiqatçılıq).

3. Şagirdlərin yazılı və şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Metod: Müzakirə, tədqiqat, təqdimat.

İş üsulu: fərdi, qruplarla.

Təchizat: kompüter, kompüterdə proqram təminatı, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, Marağalının əsərləri.

Müəllim mövzu haqqında ətraflı məlumat verir. Sonra şagirdləri internet vasitəsilə tədqiqat aparmağa çağırır. Şagirdlər axtarış aparandan sonra tədqiqat vərəqlərini xronoloji ardıcılıqla doldurur, hər kəs öz adını yazır. Tədqiqatlar 2 nüsxə olaraq printerdən çıxarılır. Hər bir nüsxəni müəllimə verir. İlk təqdim edən şagird planı oxuyur. Digər şagirdlər uyğun qeydlər aparır. Axırda müqayisəli şəkildə işlənmiş plan hazır olur.

Məlum olur ki, Z.Marağalı ədəbiyyat tariximizdə «İbrahim bəyin səyahətnaməsi, yaxud təəssübkeşliyin bəlası» romanı ilə tanınır. 3 cilddən ibarət olan roman yazıçının sağlığında nəşr olunub. Qəhrəmanı İbrahim bəy olan romanın mövzusu İran həyatından alınıb. İbrahim bəy bir neçə dil bilir, təhsilli və ağıllı bir gəncdir.

Cənubi Azərbaycanın varlı tacirlərindən birinin oğlu olan İbrahim bəy Misirdə doğulsa da, həmişə İran haqqında düşünür və vətəninə hər bir güşəsini görmək üçün müəllimi Yusif əmi ilə bərabər səyahətə çıxır. Vətəndəki geriliyi görəndə sarsılır. Nadanlıq, rüşvətxorluq, hökumətin səhlənkarlığı, xalqın ehtiyac içində olması onu çox kədərləndirir və İstanbula qayıdarkən xəstələnir. Uzun müddət xəstə yatır və Məhbubə xanım adlı birini sevir. Sevgilisi ona yaxşı qulluq edir, ancaq İbrahim bəy sağalmır, dünyasını dəyişir. Sevgilisi də bu əzaba dözmür və vəfat edir. Romanın sonunda sevgililərin ölümündən sonrakı həyatı təsvir olunur. Yusif əmi cənnəti və cəhənnəmi gəzərkən onların behiştə xoşbəxt olduqlarını görür. Axırda müəllim Marağalının oxuculara aşılacağı əsas ideyanı xüsusi vurğu ilə söyləyir: «Vətən yolunda ölmək əbədi səadətdir». Qiymətləndirmə zamanı 3 qrupun da fikri üst-üstə düşür: Xalxali, Marağalı, Talıbov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyə malikdirlər. Ə.Talıbov və Marağalı fəlsəfi-publisist üslubda yazmışlar və Axundzadə ideyalarının davamçılarıdır.

Şagirdlərə tapşırıqlar ki, Talıbov, Xalxali, Marağalı haqqında olan tədqiqatlarını kitabdakı, ədəbiyyat tarixindəki materiallarla müqayisə etsinlər və əlavə nə öyrənilərsə, şəxsi münasibətlərini bildirsinlər.

Dərsin gedişatının bu şəkildə təşkil olunmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlərin qavrama qabiliyyəti yüksək olur, keyfiyyətli nəticə əldə olunur. Savadlılıq səviyyəsi yüksəlir. Şagirdlərdə get-gedə artan mənəvi, ictimai, sosial və mədəni inkişaf onların həyatın müxtəlif sahələrinə aid dünyagörüşünə müsbət təsir edir.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2013-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bəzi şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21;

telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24

2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63;

telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52

3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25;

telefon: 5-10-61-96

4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q";

telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

S.RƏHİMOVUN "MİNNƏTSİZ ÇÖRƏK" ƏSƏRİNİN TƏHLİLİNƏ YENİ YANAŞMA

Safura KƏRİMOVA,
Şabran şəhər 4 saylı tam orta məktəbin müəllimi

Yeni təlim metodlarına maraq gündən-günə artır. Şagirdlərin formalaşdırılması, müstəqil tədqiqata alışdırılması baxımından yeni texnologiyaların üstünlükləri, həqiqətən, çoxdur. Müxtəlif siniflərdə apardığım dərslərdə yeni metodlara müntəzəm müraciət edirəm. Dərslərimdən birinin mühüm məqamlarını həmkarlarımın diqqətinə çatdırıram.

Mövzu: "S.Rəhimovun "Minnətsiz çörək" əsərinin təhlili".

Məqsəd: -hekayənin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi;
-əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
-həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq bacarığının formalaşdırılması;
-məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: kiçik qruplarla iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod və priyomlar: müəllimin izahı, müsahibə, rollu oyun, aqli hücum, diskussiya, tədqiqat.

Təchizat: -Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslik, B., 2005; yazıçının portreti, əsərlərindən nümunələr, iş vərəqi.

Sinfə müraciət edirəm:

- Keçən dərsdə əsərin məzmunu ilə tanış oldunuz. Sizcə, bu əsəri yazmaqda yazıçının niyyəti nə olmuşdur?

Cavablar fərqli məzmununda və səviyyədə olur. Şagirdlərin böyük bir qismi aşağıdakı fikrin üstündə dayanır: "Yazıçı Mirzə Valehin təmsalında kasıb, lakin layəqətli insanların alçaldılmasına mənfi münasibətini ifadə etmişdir".

Bu yığcam müzakirə prosesində şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst söyləmələrinə imkan yaradırəm.

Sonra şagirdlərin diqqətini tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə yönəldirəm. Onların iştirakı ilə tədqiqat sualı formalaşdırılır.

Tədqiqat sualı: "Mirzə Valehin "Minnətsiz yaşamaq, sərbəst ölmək" fikrini əsərin əsas ideyası hesab etmək olarmı?"

Şagirdlər sualla bağlı mövqelərini açıqlayır, fərqli fərziyələr söyləyirlər. Bu fərziyələri lövhədə yazıram: "Əsərin əsas ideyası xanların özbaşınalığını tənqid etməkdir", "Yazıçının əsas niyyəti xanların, bəylərin "kiçik adamlara" alçaldıcı münasibətin bəsləmələrini ifşa etməkdir". "Mirzə Valehin "Minnətsiz yaşamaq, sərbəst ölmək" qərarını əsərin əsas ideyası hesab etmək olar".

Sinfə müraciət edirəm:

-Bu fərziyələrin hansının doğru olduğunu müəyyənləşdirmək üçün araşdırma aparmağınız vacibdir.

Tədqiqatın aparılması: Şagirdləri kiçik qruplara bölmək üçün "say" üsulundan istifadə edirəm. Qruplara iş vərəqləri paylayıram. İşin icrası üçün ayrılan vaxtı elan edirəm. Qrupların tapşırıqları aşağıdakı kimi olur:

I qrup üçün:

1. Mirzə Valeh obrazının təhlili.

a) Mirzə Valehin xarakterindəki həşicə xüsusiyyətlər.

b) Mirzə Valehin davranışı.

c) Mirzə Valehin qəbiristanlıqda yaşamağa üstünlük verməsinin səbəbləri.

ç) Yazıçının bu obraza münasibəti.

II qrup üçün:

Əsərdə iştirak edənlər Mirzə Valeha necə münasibət bəsləyirlər?

a) Hətəm xanın Mirzə Valeha münasibəti.

b) Yəddullah xanın Mirzə Valeha münasibəti.

c) Adil və Aqilin Mirzə Valeha münasibəti.

ç) Gərayın Mirzə Valeha münasibəti.

III qrup üçün:

Sifrə arxasında Yəddullah xanın namə yazmasını, hamının Mirzə Valeha ehtiram göstərməsini, məclislərdə ona xüsusi heyranlıqla yanaşılmasını təsvir etməkdə yazıçının niyyəti nədir?

a) Hekayə ilə bağlı materialları nəzərdən keçirir, tədqiqat aparır.

b) Səhnəciyin təsviri yazmaqla sifrə arxasında Mirzə Valehin və ağanın təzadlı mövqelərini göstərir.

c) Sifrə arxasındakı səhnənin şəklini çəkir.

d) Mirzə Valeha heyranlıqla yanaşılmasına əsərdən nümunə göstərir.

IV qrup üçün:

"Minnətsiz çörək" ifadəsinin mənasını necə başa düşürsünüz?

a) Mirzə Valehin nitqindəki sözlərdən istifadə etməklə xasiyyətindəki əsas cəhətləri göstərir.

b) "Mirzə Valehin layəqətli olmasını "minnətli çörək"dən təngə gəlməsi səbəbi kimi göstərir" fikrini əsaslandırır.

c) "Naməni elə yazdım ki, Mirzə Valeh tapası üstə gələr" deməsi Mirzə Valehin "minnətsiz çörək" yemək yeməyini gücləndirir" fikrini əsaslandırır.

d) Mirzə Valehin tutduğu yolun doğru olmasını əsaslandırır.

Şagirdlər müstəqil işləyirlər. Hər qrupun işi ilə maraqlanır, şagirdlərdən hər birinin fəaliyyətinə, işə münasibətinə diqqət yetirirəm. Lazım gələrsə, onlara istiqamət verirəm.

Hər qrup öz tapşırığını icra edib başa çatdırdıqdan sonra dərslərin növbəti mərhələsinə keçilir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması: İşimi elə qururam ki, çatışmazlıqlar tədricən aradan qalxсын, məsələlər durulaşсын.

Müzakirə üçün aşağıdakı istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

- Sizcə, Gərayın Mirzə Valehin dediklərinə qulaq asmamasının səbəbi nə idi?

- Əgər Gəray yaxşı oxusaydı Mirzə Valeha Hətəm xanın münasibəti necə olardı?

- Mirzə Valeh obrazını yaratmaqda yazıçının məqsədi nə idi?

- Mirzə Valehin böyük say göstərməsinə xanın iki övladını layiqincə tərbiyə etməsinə baxmayaraq alçaldılması düzgündürmü?

Nəticənin çıxarılması və ümumləşdirmənin aparılması zamanı şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə, diskussiyaya geniş yer verirəm. Maraqlıdır ki, şagirdlərin hamısı Mirzə Valehin qərarını – xan evindən uzaqlaşmasını doğru sayır, elm, bilik sahibi olan adamların layəqətlərini qoruyub saxlamalarını vacib hesab edir.

Hekayənin sonluğunu fərqli şəkildə yazmağı ev tapşırığı kimi verirəm.

ŞAĞIRDLƏRİN NİTQ BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİNİ İNKIŞAF ETDİRMƏK FƏAL TƏLİMİN ƏSAS TƏLƏBLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Sövkət ASLANOVA,
Bakı şəhərindəki 285 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Müasir şagird global dünyada, informasiya cəmiyyətində yaşayır. Onun təfəkkürü inkişaf etməsə, ətrafında baş verən hadisələri dərk etmək iqtidarında olmaz, təşəbbüskarlıq da etməz. Yeni proqramda şəxsiyyətyönümlülük prinsipi əsas götürülərək, şagirdlərin beynini sadəcə günümüzün məlumat ehtiyatları ilə yükləmək deyil, gündəlik həyatla fənn mövzuları arasında əlaqə yarada bilən, araşdırən, tədqiq edən, incələyən, dünyaya bir elm adamının gözü ilə baxa bilən, ana dilində təsirli və gözəl danışan, ünsiyyət bacarığı olan fərdlər yetişdirmək məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Şagirdlərin ünsiyyət qurmaq, müxtəlif nitq situasiyalarında fikir və duyğularını ifadə etmək bacarıqlarını təkmilləşdirmək vacibdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənni öz xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Mən müxtəlif mövzuların tədrisi zamanı məzmun standartlarını gözləməklə, şagirdlərin dil və nitq anlayışlarının mahiyyətini fərqləndirmələrinə, təqdim olunan mövzularda müxtəlif formalı təqdimatlar hazırlamalarına, məlumatlandırıcı, təsviri və mühakimə xarakterli mətnlərdə fikirlərini ifadə etmələrinə, özünün və başqalarının nitqində rast gəldiyi nöqsanları müəyyənləşdirmələrinə nail olmağa çalışıram. Məlum olduğu kimi, hər bir dərslin məqsədi həmin dərslin mövzusu ilə o dərslə reallaşdırılması nəzərdə tutulan standartların tələblərinə görə müəyyənləşdirilir.

Qiymətləndirmə meyarları hazırlanarkən məqsəddə öz əksini tapmış fəaliyyətlər əsas götürülür. Mən məzmun standartından təlim məqsədlərinə və təlim məqsədindən qiymətləndirmə meyarlarına doğru əlaqələndirmə əks olunmuş qiymətləndirmə nümunələrindən istifadə edirəm. Bu iş hər bir sinfin səviyyəsinə uyğun hazırlanmış aşağıdakı məzmun xətləri üzrə həyata keçirilir: 1. Dinləyib-anlama və danışma. 2. Oxu. 3. Yazı. 4. Dil qaydaları.

Mən yazı və dil qaydaları ilə bağlı qiymətləndirmə meyarları nümunəsini təqdim edirəm. Bu məzmun xətti üzrə qiymətləndirmə vasitələri hazırlanarkən şagirdlərin dil qaydalarını əzbərləməsi deyil, bu qaydaların nə dərəcədə düzgün tətbiq olunduğunun yoxlanılması nəzərdə tutulur.

Sınıf: 7.

Mövzu: "Əsrin bəlası-ağ ölüm" (məlumatlandırıcı və mühakimə xarakterli inşa).

Standart:

1. Yazı. 2. Dil qaydaları.

1. Şagird mövzu ilə bağlı topladığı fakt və hadisələrə münasibət bildirməklə mətn hazırlayır.

2. Qurduğu plan əsasında mətnin hissələrini məntiqi cəhətdən əlaqələndirir.

3. Sözləri ümumi qrammatik mənalara görə fərqləndirir.

4. Köməkçi nitq hissələrinin işlənmə məqamından asılı olaraq düzgün işarələrindən istifadə edir.

Məqsədlər:

1. Həyat müşahidələri əsasında topladığı fakt və hadisələrə münasibət bildirməklə hadisəni təsvir edir.

2. Qurduğu plana uyğun mətnin hissələri arasında məntiqi ardıcılığa əməl edir.

3. Fikrin dəqiq ifadəsində felin mənə növlərindən, keçmiş zaman fellərinin mətdəki üslubi imkanlarından, felin təsriflənməyən formalarından yerində istifadə edir.

4. Orfoqrafiya və punktuasiya qaydalarına əməl edir.

Fəaliyyətin nəticəsi: İnşa.

"Həyatımızda uşaqlarla oynayanda bizdən yaşca böyük olan R.adlı oğlana hamımız hörmətlə yanaşdıq. Bu hörməti o,özü qazanmışdı. Hər birimizə qayğı ilə yanaşar, uşaqların dalaşmasına yol verməz, bizə müxtəlif oyunlar öyrədir, maraqlı söhbətlər edirdi.

İllər ötdü... Bu oğlan tədricən başqa təbiətli oldu. Qonşular onun barəsində nələrsə danışdılar, anlaya bilmirdim.

Keçən yay istirahətdən şəhərə qayıdanda eşitdiyim xəbərdən sarsıldım- R.dünyasını dəyişmişdi. Ağlaya-ağlaya atamdan səbəbini soruşanda o, kədərli səslə dedi:

-Oğlum, ömrü insana Allah verir. Amma bəzən insanlar öz həyatlarını özləri puç edirlər. R. narkotik qəbul edirmiş,ona görə də həyatı tez söndü.

Atam mənim sual dolu baxışlarımı görüb söhbətini davam etdirdi:

-Əvvəllər bizim ölkədə belə işlər az olardı. Siqaret çəkmək, spirtli içkilər, narkotiklər qəbul etmək insanı bəlaya salır. Cəmiyyət üçün ən dəhşətli narkotiklərdir. İldən-ilə narkomaniya cavanlaşır, hətta 13-14 yaşlılar arasında da bu bəlaya düşənlər var. Səbəb isə ailədə, cəmiyyətdə uşaqlara düzgün tərbiyə verilməməsidir. Uşaq ailədən tərbiyəni sözlə deyil, əməllə almalıdır. Hər kəs övladına anlatmalıdır ki, narkotik qəbul edən insanın orta ömrü 35-40 il olur. Narkotik maddə ilk növbədə narkomanın sağlamlığına ziyan vurur. Narkomaniya orqanizmin zəifləməsinə, bədənin arıqlamasına və fiziki gücün

düşməsinə gətirib çıxarır. Orqanizmin zəhərlənməsi daxili orqanların- qara ciyər və böyrəyin zəhərlənməsilə- "ağ ölüm"lə nəticələnir.

Atamın söhbəti məni çox düşündürdü. Deməli, biz şagirdlər də bu bəlaya düşər ola bilərik. Amma Allah mənə ağıl verib və mənim düşüncəm var. İmam Əlinin sözləri yadıma düşdü:

"Allah Adəmə ağıl verdi, nəfs vermədi, heyvana ağıl vermədi, nəfs verdi. Adəm oğluna həm ağıl, həm də nəfs verdi. Əgər insanın nəfsi ağılına güc gəlsə, heyvandan da bətərdir, yox, əgər ağılı nəfsinə qalib gəlsə, əsl insan olur".

Hər kəsə əsl insan olmağı arzulayıram".

Nümunə kimi verilmiş inşada işlənən fellər seçilir və onların nitqə gətirdiyi üslubi çalar səciyyələndirilir. Eyni mətn bir daha üçüncü şəxsin dilindən yazıya alınır və bu zaman fellərin məna növlərində hansı dəyişiklik baş verdiyi müzakirə edilir. Fikrin geniş və əhatəli ifadəsində felin birləşmələrin müstəsna rolu inşanın oxusu ilə əsaslandırılır.

Analitik rubrik (qiymətləndirmə sxemi) vasitəsi ilə tapşırığın aspektlər üzrə qiymətləndirmə nümunəsini nəzərdən keçirək.

Toplanan fakt və hadisələr əsasında hazırlanan mühakimə xarakterli inşanın qiymətləndirilməsi üçün dərəcələnməş meyarlar cədvəli

	Meyarlar	DƏRƏCƏLƏNMƏ			
		"a" səviyyə	"b" səviyyə	"c" səviyyə	"d" səviyyə
1.	Fakt və hadisələrin reallığa uyğunluğu	Çoxlu faktik səhvə yol verilmişdir	3-4 faktik səhvə yol verilmişdir	1-2 kobud olmayan səhvə yol verilmişdir	səhvlər yoxdur
2.	Mətnin hissələri arasında məntiqi ardıcılığın gözlənilməsi	Ardıcılıq tamam pozulmuşdur, fikirlər arasında rabitə gözlənilməmişdir	Fikrin ifadəsində ardıcılığın pozulması halları var	Fikrin ifadəsində ardıcılığın gözlənilməsi bəzi hallarda pozulmuşdur	Məzmunun ifadəsində tam ardıcılıq gözlənilmişdir
3.	Sözlərin ümumi grammatik mənaya görə fərqləndirilməsi	Nitq hissələrini fərqləndirir	Əsas və köməkçi nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini izah edir	Sözün ümumi grammatik mənasını şərh edir	Sözləri ümumi grammatik mənalarına görə fərqləndirir
4.	Fikrin dəqiq ifadəsində fellərin üslubi imkanlarından istifadə	Üslub vahidliyi pozulmuşdur	Mətn vahid üslubdadır	Mətn vahid üslubdadır, fellərin üslubi imkanlarından istifadə edilmişdir	Mətn vahid üslubdadır, fellərin üslubi imkanlarından kifayət qədər istifadə edilmişdir

5.	Inşanın hissələri arasında əlaqənin düzgünlüyü (giriş, əsas hissə, nəticə)	Tərkib hissələr ayırd edilməyib	Quruluş düzdür, əsas hissələr və abzaslar arasında əlaqə pozulub	Quruluş düzdür, əsas hissələr arasında əlaqə var, abzaslar arasında pozulub	Quruluş düzgündür, Hissələr arasında əlaqə qənaətbəxşdir
6.	Orfoqrafiya və punktuasiya qaydalarına əməl edilməsi	6-dan çox orfoqrafik, 6-dan çox durğu işarəsi səhvi var	4-5 orfoqrafik, 4 durğu işarəsi səhvi var	2 orfoqrafik, 2-3 durğu işarəsi səhvi var	Orfoqrafik səhv 1-dən, durğu işarəsi səhvi 1-dən çox deyil

Holistik rubrik qiymətləndirmə sxemi vasitəsilə tapşırığın aspektlər üzrə qiymətləndirilməsi.

Qiymətləndiriləcək aspektlər:

4.	Həyat müşahidələri əsasında topladığı fakt və hadisələrə münasibət bildirməklə hadisəni təsvir edir.	
3.	Qurduğu plana uyğun mətnin hissələri arasında məntiqi ardıcılığa əməl edir.	
2.	Fikrin dəqiq ifadəsində felin məna növlərindən, keçmiş zaman fellərinin məndəki üslubi imkanlarından, felin təsriflənməyən formalarından yerində istifadə edir.	
1.	Orfoqrafiya və punktuasiya qaydalarına əməl edir.	

Mən belə hesab edirəm ki, yazılı və şifahi nitqin əsas tələblərindən olan orfoqrafiya qaydalarına, durğu işarələrindən istifadəyə, orfoepiya normalarına riayət olunması vacib məsələdir. Bu işə nəzarət etmək isə hər bir müəllimin vəzifəsidir. Çünki təhsil sistemində əsas sima, qüvvə müəllimdir.

TƏRCÜMƏ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ

Gülqız ADİLOVA,
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Dünyada yaşayan insanların dilləri, həyat tərzləri, dini baxışları müxtəlif olsa da, yaşamaq sevgisi, yüksəliş eşiği, insanlara məhəbbət duyğuları bir-birinə bənzəyir. Elə buna görə də bəşər övladı zaman-zaman təkcə öz dilini bilməklə, öz elmini öyrənməklə, məskunlaşdığı yerlərdə yaşamaqla kifayətlənməyib. Daima yeniləşmək, inkişaf etmək istəyi onları digər millətlərin, xalqların dillərini, elmini öyrənməyə sövq etmişdir. Əlbəttə, bu arzu ilə yaşayan insanların hər biri tərcümə işi olmadan nə başqa dilləri öyrənə, nə də bütün elmlərə yiyələnə bilər. Məhz elə bu baxımdan mütərəqqi fikirli adamlar tərcümə işinə böyük önəm vermiş, xalqlar, ölkələr arasında mədəni əlaqələrin yaranmasında onun əhəmiyyətini qeyd etmişlər.

Rəssamlıq, heykəltaraşlıq və başqa incəsənət növlərinin dili bütün xalqlarda eyni olsa da, hər hansı ədəbi nümunə yarandığı xalqın dilinə, onu yaradan xalqa mənsubdur. Bu baxımdan ədəbi nümunə digər dillə çevrilməyə, digər xalqlara mənsub insanlar tərəfindən onu başa düşmək, onun bədii-estetik dəyərlərini dərk etmək çətin olar və bu baxımdan əsər geniş oxucu kütləsi qazana bilməz.

Tərcümə tarixi qədimlərə gedib çıxır. Orta əsrlərdə klassik Azərbaycan şair və mütəfəkkirləri tərcümə işinin əhəmiyyətini dərk etmiş və gözəl tərcümə nümunələri yaratmışlar. Zaman-zaman Azərbaycan dahilərinin əsərləri başqa dillərə tərcümə edilmiş, başqa dillərdən də Azərbaycan dilinə tərcümələr olmuşdur. Sözsüz ki, elmi, bədii dəyərləri olan əsərlərin tərcüməsinə üstünlük verilir. Necə ki, S.Vurğun böyük rus şairi A.S.Puşkinin məşhur "Yevgeni Onegin" poemasını tərcümə edir.

*Axıtdım almanın inci tərinə,
Yanmadım ömrümün iki ilinə
Rusiya şeirinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.*

Tərcümə işinin uğurla aparılması Azərbaycan mədəniyyətinin, xalqın mənəvi-bədii dəyərlərinin ölçüsünün nə dərəcədə yüksək olduğunu sübut edir. Yüksək keyfiyyətli bədii tərcümə xalqlar arasında qüdrətli ünsiyyət vasitəsi hesab olunur.

XXI əsrin ilk illərindən Azərbaycanda tərcümə, dilmenlik işinə böyük önəm verildi. Bununla əlaqədar konfranslar keçirildi. Bir sıra ali məktəblərdə tərcümə fakültələri açıldı. Yeni tərcüməçilər nəslinin yetişdirilməsində bu fakültələrin böyük rolu vardır. Belə fakültələrdən biri də Bakı Slavyan Universitetində fəaliyyət göstərir.

Bu gün tərcümə fakültəsində təhsil alan tələbələr sabahın tərcüməçiləridir. Onların öhdəsinə çox məsuliyyətli vəzifə düşür. Bu vəzifə,

hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı dövlətlərə, millətlərə parçalanan vahid Yer kürəsini bütövləşdirməkdən ibarətdir.

Təlim prosesində öyrənmənin yaş həddi, yaddaşının nə səviyyədə olması, dərk etmək qabiliyyəti və hər hansı bir fikrə yaradıcı münasibətin nə dərəcədə olmasının əhəmiyyəti böyükdür. Tələbə oxuduqlarını və eşitdiklərini yadda saxlamağı və həmin prosesdə onlara yaradıcı münasibət bəsləməyi bacarırsa, o zaman düzgün yazıya, ifadəli oxuya və gözəl ədəbi tələffüza asanlıqla yiyələnər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu gün tərcümə fakültəsində təhsil alan tələbələr daha məsuliyyətli, daha tələbkər olmalıdırlar. Onlar öyrənəcəkləri hər hansı bir dilin əsas bölmələrini, o dilin əlifbasını, səs və hərflər tərkibini, geneoloji və morfoloji baxımdan hansı dil ailəsinə və dil qrupuna mənsub olduğunu bilməlidirlər. Bütün bunlara uğurla nail olmaqdan ötrü öyrəncilər öyrəndikləri dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi keçmişi, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmalıdırlar. Dil öyrənmək baxımından bunlar tərcüməçi tələbələrin qarşılarında duran ən ümdə vəzifədir. Çünki nə üçün yola çıxdığını bilməyən yolçu həmişə yollarda qalar, mənzil başına çata bilməz. Hər hansı bir dilə sahib olmaq o dilin zəngin lügət ehtiyatından istifadə edərək sözlərin morfoloji əlamətlərini, leksik mənalarnı, sintaktik vəzifələrini təyin etməyi bacarmaq deməkdir. Bunların həyata keçirilməsində əsas vəzifə tərcümə fakültəsində ixtisas dilindən dərəcə dəyən müəllimlərin üzərinə düşür. O cümlədən, tərcümə fakültəsinin rus bölməsində "İxtisas dilinin (Azərbaycan dili) yazı və oxu vərdisləri" fənnindən dərəcə dəyən müəllim tələbələrin öyrəndikləri dilin böyük türk dilləri ailəsinə mənsub olduğunu, tipoloji baxımdan isə aqlutinativ dillərə aid olduğunu anlatmalıdır. Müəllim ona nail olmalıdır ki, tələbə başlıca olaraq iltisاقiliyin prinsipləri ilə tanış olsun. Onları şüurlu surətdə mənimsəsin. Yazıda və oxuda onlara düzgün əməl etmək isə o deməkdir ki, artıq onlar dil öyrənmək baxımından çox uğurlu bir işə imza atmaqdadırlar.

İltisاقiliyin elmi qayda və prinsipləri var. Müəllim, sadəcə olaraq, bu qaydaları tələbələrə əzbərlətməklə kifayətlənməməli, həmin qaydaların hər birinin məna və mahiyyətini də onlara izah etməlidir.

Ahəng qanunu iltisاقiliyin əsas prinsiplərindən biridir. Müəllim bu qanunun xüsusiyyətlərini, onun nə üçün morfoloji hadisə olduğunu izah etməlidir. Azərbaycan dilinin gözəlliyi həm də onun ritmində, ahəngdarlığında özünü göstərir. Musiqidə yeddi not var. Dilindən, irqindən, millətindən aslı olmayaraq bütün xalqlar öz-özünə çirpintilərini, bəşəri duyğularını, sevincini, harayını bu notlar üzərində kökləyərək musiqilərini bəstələyib, mahnlarnı yaradıblar. Söz özü də bir musiqidir – ilahi bir musiqi. Mübaligəsiz demək olar ki, söz adlı musiqinin notları da məhz türk mənşəli sözlərdir. O sözlərdir ki, onları deyəndə dil, dodaq, səs telləri öz vəzifələrini daha sərbəst yerinə yetirir. Bütün sözlər eyni ahənglə, ritmlə deyilir.

*Al ilə ala gözələrin aldadı oldı künlümü
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alına. (L.Nəsimi)*

İltisاقiliyin əsas prinsiplərindən biri də vurğunun sözdəki yerinin müəyyən qanunauyğunluqda özünü göstərməsidir, "Vurğu sözdə ahəngdarlıq

yaradır. Şifahi dilin səs sistemində həm forma gözəlliyinə, həm də yeni söz yaratmağa xidmət edir". (Z. Budaqova. Azərbaycan dilində dürgü işarələri. "Elm" nəşriyyatı, 1978).

Azərbaycan dili vurğunun işlənməsi baxımından özünəməxsusluğu ilə digər dillərdən seçilir. Bu dildəki sözlər çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən sözlərdə vurğunun yerinin müəyyən edilməsi üçün rusdilli tələbə mütləq sözün mənasını bilməli, onun cümlədəki yerini təyin etməlidir:

1. *Dünən mənə öz əlində
Gül gətirən bir gəlin də
Gözlərində min bir sual
Hevkal kimi dayandı lal... (S. Vurğun)*

2. *Gəlin, qonunları yazaq yenidən.*

Buradakı **gəlin** sözlərinin mənasını ancaq onların vurğularına görə müəyyən etmək olar. O cümlədən, **yalnız, alma, gəlmə, qazma** və s. sözlər də bu yolla müəyyənləşdirilə bilər.

Təəccüb, maraq və inam. Ən böyük elmi nailiyyətlər, ixtiralar bu üç hissənin vəhdətindən yaranırmı?

Hər bir tərcüməçi tərcümə etdiyi bədii əsərin müəllifinin ruhunu duymalıdır. O zaman həm əsərin estetik-bədii dəyərinə, həm də məzmununa heç bir xələl gəlməz. Bunun üçün biz müəllimlər ilk olaraq tələbələrin özlərində dərk etmələrinə, iç dünyalarına bələd olmalarına çalışmalıyıq. Onları inandırmalıyıq ki, hər birinin ürəyində yazılmamış bir poema, bəstələnməmiş bir mahnı, çəkilməmiş gözəl bir rəsm əsəri var. Bunun üçün də tələbələrə "Bu, mənəm", "Mənim bədii dünyam", "Mən səni tanıyıram" kimi mövzularda esselər yazdırılmalı və belə mövzular ətrafında diskussiyalar keçirməliyik. Türk dünyasının ölməz söz ustası Yunis Əmrənin:

*"Mən mənə demə, mənə deyiləm
Bir mən vardır mənə mənə içəri"* –

misralarının mənasını tələbələrə açmaqla özünüdərkən bəşər tarixində insanlığın ən böyük kəşfi olduğunu anlatmalıyıq. Özünü dərk edən insan, sözsüz ki, başqalarını da başa düşəcək.

Bu yaxınlarda tərcümə fakültəsində rus bölmələrinin I-ci kurs tələbələrinə "Bu, mənəm" mövzusunda esse yazmağı tapşırıdım. Yazı işləri oxunduqdan sonra onlara "bu mövzunun sizin oxu və yazı vərdişlərinə yiyələnməyinizə nə kimi təsiri oldu? Sualı ilə müraciət etdim. Bu zaman bir tələbənin ayağa qalxıb: "Müəllim, mən bu yazını yazarkən ilk dəfə Azərbaycan dilində fikirləşməyi öyrəndim. İndiyə qədər ancaq rus dilində düşünürdüm" – deməsi bu cür yazıların əhəmiyyətindən xəbər verir.

Tədris zamanı qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də dərslərdə tez-tez nitq məşqləri keçirməkdir. Burada əsas məqsəd həm tələbələrin nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, həm də ixtisas dilinin (Azərbaycan dili) zənginliyindən bəhrələnməyin tərcümə sahəsində necə əhəmiyyətli olduğunu öyrətməkdir. Tərcüməçinin həm elmi, həm də poetik təfəkkürə malik olması onun dilin üslubi imkanlarından, normalarından, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən necə və hansı məqamlarda, hansı ölçüdə istifadə etməyindən

asılıdır. Bədii tərcümə edərkən tərcüməçi bədii təfəkkürə, poetik ruha əsaslanmalıdır. Klassik Azərbaycan şairi M. Füzulinin təbirincə desək, sözə can verməyi bacarmalıdır.

Sözsüz ki, tələbələrə çoxvariantlı tərcümə nümunələrinə müraciət etmək lazımdır. Bu məqsədlə biz müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən dilimizə çevrilmiş K. Simonovun "Gözə məni" şeiri və V. Şekspirin "Hamlet" əsəri ilə bağlı debatlar keçirdik. Burada əsas məqsəd həm tərcümə işinə maraq oyatmaq, həm də monoloji nitq haqqında onları məlumatlandırmaq idi. Bunun üçün V. Şekspirin "Hamlet" əsərindən Hamletin monoloqunu seçdik:

*"Olum, ya ölüm? Budur məsələ,
Hansı şəərəlidir.
Ya ya fəna səylərimin coşqun dalğalarına qarşı qoyub
Onu qurutmaq, azmək.
Yer üzündən qaldırmaq, ömürlük uyumaq... (C. Cabbarlı)*

*"Olum, ya ölüm?
Budur əsas məsələ
Hansı şəərəlidir?
Düzməmi tələyin zərbələrinə,
Yaxud üsyan etmək, qarşı qoymaq bəlalər seline.
Qanlı vuruşda ölmək
Ya dəf etmək bu bəlaləri. (M. Məmmədov)*

*Ölümünü, qalmıyı? Sual budur, bu.
Tələyin dəhşətli zərbələrinə
Müti bir qul kimi dözümmü,
Yaxsa üsyanı qaldırım silahlanaraq?
Ya qələbə çalım, ya həlak olum?
Ölmək, hər bir şeyi tanıyan unutmaq (T. Əyyubov)*

Bu kimi digər tərcümələrdə də Hamletin monoloqunun eyni hissələri oxundu. Dərsin gedində tələbələrə tapşırıq verildi ki, kim hansı tərcümədə monoloqdan istənilən bir parçanı daha tez əzbərləyə bilər? Çox maraqlıdır ki, əksər tələbələr T. Əyyubovun tərcüməsində monoloqun bir hissəsini daha tez əzbərlədilər. Bütün bunlardan nəticə çıxarmaq tələbələrin öhdəsinə verildi.

Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən tələbələr savadlı oxu və yazı vərdişlərinə yiyələnməlidirlər. Bunun üçün onlar sözü düzgün yazmaqla bərabər düzgün tələffüz etməyi də bacarmalıdırlar. Düzgün tələffüz həm də o deməkdir ki, tələffüz edən şəxs onun mənasını dərk edir. Bu, həqiqətdir ki, mənası dərk olunmayan söz nə cümlə daxilində öz yerini müəyyən edə bilər, nə də düzgün yazıla bilər. Buradan da tələbələrin üzərinə öyrənmək istədikləri dilin orfoqrafiyası və orfoepiya qaydalarını mənimsəmək vəzifəsi düşür. Yazı və oxu qarşılıqlı əlaqədə öyrənməlidir. Yazı oxunmaq üçün yazılır. Oxunması mümkün olmayan yazı cizma-qaradan başqa bir şey deyil. Bunu nəzərə alaraq tərcümə fakültəsində Azərbaycan dili tədris olunan tələbələrə məsləhət görülür ki, onlar "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti"ndən, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndən və bu kimi digər lüğətlərdən istifadə etsinlər, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını öyrənsinlər, sözlərin həqiqi və məcazi mənalarnı bilsinlər.

QEYRI-TƏYİNİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SİNTAKTİK VƏZİFƏLƏRİ

Zülfüyyə İSMAYIL,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: qeyri-təyini, ismi birləşmələr, mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflilik, sintaktik

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında söz birləşmələrinin özünəməxsus səciyyəsinə verən, daha doğrusu, söz birləşməsi statusunu müəyyənləşdirən ən ciddi atributlardan biri kimi cümlədəki sintaktik mövqeyi və vəzifəsi əsas götürülür. Professor Yusif Seyidov isə cümlənin sintaktik təhlili zamanı söz birləşmələrinin mövqeyinin müəyyən edilməsi ilə bağlı "Söz birləşməsi və cümlə üzvü" bölümündə geniş və əhatəli bəhs edərək yazır: "Belə bir məsələnin meydana atılması qərribə görünə bilər. Bu məsələnin qoyuluşu qanunauyğun olsa belə, o, söz birləşməsi təliminə daxil deyil. Yəni hər hansı iki sözün söz birləşməsi kimi formalaşması üçün o sözlərin cümlədəki mövqeyi həlledici əhəmiyyətə malik deyil" (9, 414). Alim indiyəqədərki söz birləşmələri ilə bağlı araşdırmalarında bu məsələnin xüsusi tədqiqat obyektini kimi yada salınmadığını vurğulayır.

Bir məsələdə fikir ayrılığı yoxdur ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr tərəfləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir. Bu cür sintaktik funksiya və vəzifə qeyri-təyini ismi birləşmələrinin özünəməxsus, səciyyəvi cəhəti, onun sintaktik statusu kimi çıxış edir. Bütün tərəfləri ilə birlikdə məna-semantik cəhətdən birləşmə, qrammatik konstruksiya müəyyənləşdirmə qeyri-təyini ismi birləşmələrini heç bir tərəfinə parçalanmadan bir cümlə üzvü kimi təhlil edilməsinə hökm edir. Cümlənin sintaktik təhlili zamanı qarşıya qoyulmuş məsələnin düzgün həllinə nail olmaq üçün iki kateqoriyaya; həm cümlə sintaksisinə, həm də söz birləşmələri haqqındakı təlimə riayət olunmalıdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin hansı cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsi çox müxtəlifdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bütövlükdə qeyri-təyini ismi birləşmələr cümlənin bütün üzvləri rolunda – mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflilik rolunda çıxış edə bilərlər. Bu da öz növbəsində ismə aid xüsusiyyətlərin qeyri-təyini ismi birləşmələr tərəfindən daha mükəmməl ifadə olunması ilə bağlıdır. Həm də qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-təyini ismi birləşmələrin leksik-semantik mahiyyətcə nominativlik bildirmə gücünün çoxluğu ilə də əlaqədardır. Doğrudur, artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan dilçiliyində qeyri-təyini ismi birləşmələrin mövcudluğu ilə bağlı mübahisələr davam etməkdədir. Ancaq Azərbaycan dilində belə birləşmələrin artıq dil faktı olduğu təsdiq və sübut edilməklə, onların birləşmə olaraq statusunun müəyyənləşməsi və sintaktik vəzifəsinin daqiqləşməsi əsaslandırılmışdır. Qeyd edilməsi vacibdir ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin dil faktı olmadığını, dilçilik termininə çevrilə bilmədiyini, bir sözlə qeyri-

təyini ismi birləşmələrin mövcudluğunu inkar edənlər daha çox yad dilçilik hökmlərindən irəli gələrək iddia etməkdədirlər. Fikrimizcə, qeyri-təyini ismi birləşmələr kimi mübahisəli dilçilik termini və bilgisinin də yaranması məhz Azərbaycan dili özünəməxsusluğunun nəzərə alınmamasından doğmuşdur. Artıq kifayət qədər nümunələr, elmi faktlar vardır ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr Azərbaycan dilinin özünəməxsus dil faktıdır və belə birləşmələr ana dilimizin öz leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən doğur. Bir qədər də açıq formada ifadə etsək, belə bir vəziyyət yaranar: sintaktik təhlil zamanı qeyri-təyini ismi birləşmələr kimi müəyyənləşdirdiyimiz və tədqiq etdiyimiz birləşmələrin bir qismini parçalamaqla və bütöv halda sintaktik təhlil edə bilərik. Məsələn: Burada *Çelman kimi mexanik var* (6, 4). Kim var? – mexanik. Necə mexanik var? – Çelman kimi – təyin. Ancaq belə təhlil zamanı həm metodiki çətinliklə qarşılaşır, həm də ən əsası leksik-qrammatik tamlığı, məna və forma bütövlüyünü itirmiş olur və bununla da təkcə fikir ifadəçisi cümlənin qrammatik tutumu yox, həm də məna-fikir tutum zədə alır, informasiya tamlığına xələl gəlir. Halbuki Burada kim var? – Çelman kimi mexanik – sintaktik təhlili leksik-semantik və qrammatik tamlığı birləşmə kimi götürməklə bu fikri-formal bütövlüyü mühafizə etmiş olur. Və yaxud; Gətir xəyalına Xətai şahı, *Qılınca hökmran, qələmə quldu* (1, 196). Qılınca nədir? – hökmran. Nəyə hökmran? – qılınca. Qələmə nədir? – quldur. Nəyə quldur? – qələmə. Göründüyü kimi, belə təhlillər cümlənin informativ bütövlüyünü zədələyir və hər şeydən əvvəl leksik-semantik tamlığı pozur. Halbuki biz qeyd etmişdik ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin özünəməxsus formalaşma xüsusiyyətlərindən biri leksik-semantik səbəblə yaranmasıdır. Bir sözlə, sintaktik kontekst özü qeyri-təyini ismi birləşmə kimi sintaktik konstruksiyanı meydana qoyur və ona sintaktik status verir, verməyi də tələb edir.

Mübtədə vəzifəsində. Bu vəzifədə daha çox qoşmalı qeyri-təyini ismi birləşmələr çıxış edə bilər. Məsələn: *Şirin kimi yoldaş* bizə çox lazımdır (3, 17). Hər gün buyruğuna boyun əyardı, *Yeddi min yeddi yüz* igid elbasar (2, 40).

Bəzən qeyri-təyini ismi birləşmələrin şəkli əlamətlərə malik olan ikinci formasının birinci qismi, yəni birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunan modeli də cümlənin baş üzvü – mübtədəsi yerində çıxış edir: *Milli-mənəvi dəyərlərə hörmət* Heydər Əliyevə xas əsas cəhətlərdən biridir və s. Nə Heydər Əliyevə xas əsas cəhətlərdən biridir? - *Milli-mənəvi dəyərlərə hörmət*.

Xəbər vəzifəsində. Bu əsrin yalanı *külək atlı* ki, Hər bənddən, keçiddən çıraqlar asın (1, 61). *Üzü söyüşlüdür, başı qapazlı*, O deyə bilmir ki, kiməm, nəçiyəm (8, 12).

Təyin vəzifəsində. Bu rolda qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci formasının hər iki modeli çıxış edir. Nümunə: Dağ aranda, Aran dağda olan yerdə, *Yurddaş adlı* yurd dağıdan olan yerdə (1, 6). Gəmi dayanmış neçə *dəmir ayaqlı, iradə özüllü* bir şahər kimi (5, 14). *Döşü nişanlı* gözəl bir qadın olub daxil. Qadın qaçıb uşağı qapdı, basdı sinəsinə (2, 26). *Od gedişli* traktorlar, Güclü dəmir kotanlar (2, 364). Maraqlı cəhət odur ki, bir misrada

bu model birləşmə üç dəfə ayrı-ayrı leksik vahidlərdən düzəlməklə işlənmiş və hər üçü də cümlənin təyini vəzifəsindədir: Bir vergidi, bir səhirdi, əfsanədi, nağıldı, *Ayağı su, siməsi od, çiğni daş* Qafqazın (12).

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən olan təyin rolunda bəzən qoşmalı birləşmələr də çıxış edə bilər: *Sənin kimi arə* kim dözdədi (3, 70). İnstitutda *sənin kimi igid qızlarımız* üçün Azərbaycan bölməsi açdıracağam (3, 237). Sən bir kərəlik bilməlisən ki, yüz *sənin kimi dəmirçinin* hesabını bir dəqiqədə verib yola salaram (8, 3).

Tamamliq vəzifəsində daha çox qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci formasının birinci tərəfi yönük hal şəkilçisi ilə düzələn modeli çıxış edir. Məsələn: Bundan əlavə, *sərin suya elitiyac* hiss eləyəndə onun, arabir, hətta gecələr də yuxudan durmağı vardı (3, 37). Rüstəm. *Əhsən deyən dillərə qurban...* De gəlsin, ana (3, 262). Orda söhbət *əməyə fərdi münasibətdən* gedir (3, 123). Güclüyə baş əyib, boyun bükürsən, Ev yuxıb *şeytana papıq* tikirsən (10, 45).

Aydındır ki, praktik olaraq, əlavəli birləşmələrə aid misallar çox deyil, bu tip birləşmələr adətən, cümlənin tamamliqi olur: *O generalı-Vatutini* fikirləşdim (3, 229). Əlavəli birləşmələrin hər iki tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə düzələn modelinin də cümlədə tamamliq vəzifəsini tutduğunu nümunələrlə göstərək: Tanrım, *məni məndən* qopar (7, 59). *Məni məndən* gizlədirmiş, Mən çəkirdən divar, qardaş (7, 15). Bir az da qorxursan *özün özündən* (5, 27).

Bəzi məqamlarda say birləşmələri də cümlənin tamamliqi mövqeyində çıxış etdiyini görürük: *İki yüz on altıya* ton yarım "R-s" qatacaqsan (3, 230). *Yüz iyirmi birdə* nasos qızır, Hürü bacı, neynəyək (3, 230).

Zərflik vəzifəsində. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin zərflik rolunda çıxışına olduqca tez-tez rast gəlmək olur. Bu rolda sözügedən birləşmələrin ikinci formasının ikinci və dördüncü qismi çıxış edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci tərəfi ismin yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunan modeli heç bir əlavə vasitə olmadan təzvi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir, yəni hərəkətin tərzini bildirir. Məsələn: Qasım, *əlləri cibində*, pilləkənin altında dolandı (3, 84). Sitəmxanım mətbəxdə idi. *Əlində qab-qayıq* qayıtdı (3, 182). Bu tip qeyri-təyini ismi birləşmələrin əsas vəzifəsi cümlədə zərflik olmaqdır, onlar başqa üzvlər rolunda çıxış edə bilmir, həm də onlar, bir qayda olaraq təzvi-hərəkət zərfliyi rolunda çıxış edirlər. Qadır ayaqlarını çarpayından aşağı sallayıb *beli bükülü* oturmuşdu (3, 82).

Zaman zərfliyi vəzifəsində. Bəlkə, ya oğul, ya da iki kürəkəndən biri, o kənddə Mirzə Manafın ata-babadan qalma evini təmir eləyəcəkdi, həyat-bacanı qaydaya salıb, heç olmasa, *yaydan-yaya* uşaqlarını ora dincəlməyə aparacaqdı (3, 8). *Gündən-günə* əsrin yolu dirənir dağa (1, 193). *Handan-hana* yuxuya getdi və özünü Kürün dibində gördü (3, 83). Buna görə də, Bənövşəni *tasadüfdən-tasadüfə* görmək Teymura daha çox sərf eləyirdi (3, 110). *Birdən-birə* xətt qırıldı, amma bütün bunlar yaxşı ki, yalnız *gecədən-gecəyə* baş verirdi (3, 46). Bir də o, komendat yada *düşəndən-düşənə* Samur buna oxşar hiss keçirirdi (3, 51).

Yer zərfliyi vəzifəsində, əsasən, qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci formasının xüsusi şəkli əlamətlərə malik olan modeli çıxış edir. Yəni də fikrimin sayyar yelkəni, *Dənizdən-dənizə* atsa da məni (11, 54). Yuxuda *ölkədən-ölkəyə* keçə-keçə Səhər ayılıb səsa (5, 29). *Özümdən-özümə* mustuluq yetər (10, 65). *Bizdən-bizə* pay götürər, Pay aparar (10, 99).

Bələliklə, görməmək mümkün deyil ki, məna-məzmun bütövlüyü bu tip birləşmələri tərəflərə ayırmağa və sintaktik vəzifədə müstəqilləşməyə imkan vermir. Fikrimizcə, belə birləşmələrin sintaktik təhlil zamanı tərəflərə ayrı-ayrılıq təhlil edilməsi daha məqsədəuyğun olar.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Məmməd. *Yol ayrıcında söhbət*. Bakı, "Azərənşr", 1997.
2. C. Cabbarlı. *Ey dan ulduzu. (şeyrlər, hekayələr, pyeslər)* Bakı, "Yazıçı", 1979.
3. Ə. Əylisli. *Bu kənddən bir qatar keçdi*. Bakı, "Azərənşr", 1977.
4. Q. Kazımov. *Müasir Azərbaycan dili sintaksisi*. Bakı, "Ünsiyyət", 2000.
5. Ə. Kərim. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c.*, Bakı, "Azərənşr", 1991.
6. M. Ordubadi. *Gizli* Bakı. *Dördüncü nəşr*. Bakı, "Azərənşr", 1972.
7. S. Qasımlı. *Bir qartal ol millətim, zirvəyə çat*. Bakı "Ağrıdağ nəşriyyatı", 2003.
8. T. Pənahqızı. *Səsində ay işığı var*. Bakı, "Oskar", 2001.
9. Y. Seyidov. *Əsərləri. 15 cildə, I c.*, Bakı, "BDU", 2006.
10. Ə. Ülvü. *Günəş Naxçıvanın göz muncuğudur*. "Naxçıvan", 2008.
11. S. Vurğun. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı "Maarif", 1986.
12. <http://www.dil-tarix-poeziya.gen.az>

РЕЗИМЕ

Синтаксическая позиция именных неопределительных сочетаний
Как одно из главных свойств, определяющее статус словосочетаний, берется за основу их позиция в предложении.

Все формы и модели неопределительных именных словосочетаний могут употребляться в предложении в функции главных и второстепенных членов предложения.

SUMMARY

Syntactic position of the non defining nominal word-combinations
One of the most serious attributes of defining the word-combinations' status is their position and duty in the sentences. All form and models of non defining nominal word-combinations are used as head and the minor member of the sentence.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FƏLSƏFİ TERMLƏRİN MƏNA- ANLAYIŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Adilə NƏZƏROVA,

Təhsil Problemləri İnstitutunun böyük elmi işçisi,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı

Açar sözlər: fəlsəfi anlayışlar, fəlsəfə terminləri, fəlsəfi kategoriya, aqlı yanaşma, dərkətmə sferası

Dil təkcə struktur baxımdan deyil, semantik cəhətdən də mürəkkəb xarakterə malikdir. Dilin semantik sahələri ilə predmet qrupları arasında çarpaz münasibətlər mövcuddur ki, bu da mənə əhatələrinin əmələ gəlməsinə zəmin yaradır.

Müəyyən anlayışlarla əlaqədar olan terminlər müvafiq anlayışları təyin etmək gücünə malikdir. Bu, həmin terminin məlum funksiyasına daxildir. "Əslində termin həm anlayışın yaranması vasitəsi, həm də onun ifadə formasıdır. Terminlə anlayış eyni vaxtda, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində meydana gəlir. Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur" (4, 11). Əlbəttə, hər bir terminin semantikasi, hər hansı bir semantik sahəyə daxil olması onun təyinatıdır, təyin olunduğu məkandır. Əgər təyinat bəlli deyilsə, termin də məlum deyildir.

Sfera tam, vahid bir sahədir, bir sistemdir. Bu sistemə semantik cəhət də daxil edilir. Hər bir elmə dair terminlər sistemi onun semantik mənasını öz əhatəsində əks etdirmək gücünə malikdir. Fəlsəfə elmi, onun bilik sisteminə yeri, metodologiyası, əsas anlayışları, fəlsəfi fikrin tarixi, nəzəriyyəsi (varlıq fəlsəfəsi, şüurun fəlsəfəsi, idrak fəlsəfəsi, elm fəlsəfəsi; cəmiyyət və insan fəlsəfəsi, pragmatizm fəlsəfəsi və s.) demək olar ki, müasir dövrümüzdə zəngin terminologiya ortaya qoymuşdur. Bu əhatəli, geniş terminoloji layın təkcə fəlsəfi anlayış baxımından deyil, eləcə də linqvistik istiqamətdə tədqiqat zamanın tələbindən irəli gəlir; burada dilin fəlsəfi və fəlsəfanin dili kimi çox mühüm problemə yeni baxış formalaşdırılır. Bu elmin terminləri, terminoloji vahidləri çoxsaylı semantik dərəcələrdə birləşir. Bir neçə sahədə olan terminlər anlayışını nəzərdən keçirək.

1. **Varlıq anlayışı ilə bağlı terminlər:** Varlıq anlayışı fəlsəfanin üzərində dayandığı daimi problemlərdəndir və bütün fəlsəfi sistemlərdə mövcuddur. Bu anlayışda aşağıdakı fəlsəfə terminlərindən istifadə olunur: varlıq, ontologiya, yoxluq, işıq, zülmət, həqiqət, yalan, xəyir, şəp, varlığın fəlsəfə kategoriyası, "mümkün varlıqlar", zəruri varlıq, əbədi varlıq, keçici varlıq, maddi varlıq, insan varlığı, materiya, reallıq, sonlu və sonsuz varlıq, dünyanın vahidliyi, maddi və ideal, dünya və s.

"Varlıq" termini iki mənada: həm maddi, həm də mənəvi mənada izah olunur. J.R. Sartr "varlıq" və "şüur" anlayış-terminlərini qarşılaşdıraraq yazır ki, şüur varlıqdır, onun mahiyyəti həmin varlığın mövcudluğunu qəbul edir və əksinə, o varlığın şüurudur. Onun mahiyyəti mövcudluğu nəzərdə tutur, yəni varlıq onun görünməsinə tələb edir" (8, 35).

XX yüzilliyin sonlarında isə çağdaş zamanın tələblərinə müvafiq olaraq, tamamilə yeni bir terminoloji vahid - "virtual varlıq" anlayışı yarandı. "Virtual" neologizmi termini xəyallilik, zahirlilik, həqiqilik mənasını ehtiva edir. Virtual varlıq maddi reallıqdan ayrılaraq olmayan bir predmeti ifadə edir və bu anlamda zahiri səciyyəlidir. "Varlıq" termini "ontologiya" termini ilə sinonim münasibətdədir. "Ontologiya" yunan mənşəli olub "ontos" mövcud olan, var olan, "logos" təlim mənasındadır. İlk dəfə "ontologiya" termini alman filosofu R. Holkenius tərəfindən işlədilmişdir. Alman maarifçisi X. Volf isə bu termini öz fəlsəfi əsərlərinə daxil edərək daha da işlək vəziyyətə gətirmişdir (6, 239).

"Varlıq" termini fəlsəfədə "yoxluq" termini ilə antonim münasibətdədir.

Varlıq anlayışında istifadə edilən terminlərdən biri də "sonlu və sonsuz varlıq" terminoloji ifadəsidir. Fəlsəfi anlamda sonlu olmaq - sona doğru hərəkət etmək, məkan və zaman daxilində məhdud olmaq deməkdir. Sonsuzluq deyəndə isə daim keyfiyyətə yeni yaranma prosesi nəzərdə tutulur; bu proses məkan və zamanın sonsuz olmasını, yeni sərhəd həddini qazanmaq və itirməyi əhatə edir.

2. **Şüur anlayışı ilə bağlı terminlər:** şüur, şüurun fəlsəfəsi, əksolunma, ideal sahə, ruh, təfəkkür, yaddaş, iradə, emosiya, şüur və dil, mənlilik şüuru, ağıl, düşüncə və s.

Ərəb mənşəli "şüur" termini dərrakə, anlaq, düşüncə; dərkətmə, anlama qabiliyyəti mənasındadır. Bu terminin sosial həyatda, fəlsəfə və psixologiya elmlərində istifadə olunur. Fəlsəfə və psixologiyada şüur insan beyninin gerçəkliyi əksətdirmə prosesi mənasındadır. Şüur beynin funksiyasıdır. Materiyanın birinciliyi və şüurun ikinciliyi müəyyən ictimai sınıfları təmsil edən adamların psixologiyası, siyasi və fəlsəfi baxışları, dini, bədii və s. görüşləridir (1, 54).

Bəzən "şüur" termini düzgün izah edilmir. Bu terminin şərhində çatışmayan başlıca əlamət şüurun sosial təbiətinin dərk edilməməsidir. Bununla da şüur termin-anlayışının fəlsəfi mahiyyəti aydın göstərilməmiş, onun praktik tərəfi əsaslandırılmamışdır. Amma sonralar dialektik materializm bu qüsuru aradan qaldırmışdır.

Şüur anlayışında "əksolunma", "əksətdirmə" terminləri eyni mənada götürülür. "Fəlsəfanin əsasları"nda oxuyuruq: "Bütün materiyanın əksətdirmə xassəsi var, bu onun ümumi xassəsidir. Bəs əksətdirmə nə deməkdir? Əksətdirmə - hər bir maddi şeyin və canlı orqanizmin onlarla qarşılıqlı təsirdə olan başqa şeylərin (obyektlərin) və hadisələrin təsirinə müəyyən şəkildə cavab verməkdir" (6, 253). Bu anlayışın formaları da maraqlı terminoloji vahidlər silsiləsinə əmələ gətirmişdir; amma bunların quruluşunun çoxkomponentli olması, fikrimizcə, qüsurudur. Məsələn, bütün maddi obyektlərə xas olan ən sadə əksolunma; canlı sistemlərdə xarici təsirə qarşı qıcıqlanma xassəsi; sinir sistemi, baş beynin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədə olan psixi əksolunma.

Şüur anlayışı sferasına "ruh" termini də daxil edilir. "Ruh" latın sözüdür. Latınca "spiritus", yunanca "pneuma" tərkiblərindən olub, antik fəlsəfədə "hərəkət edən hava", "havanın əsməsi", "nəfəs" (həyat daşıyıcısı kimi) mənasında işlədilmişdir. Ruh elə mahiyyətdir ki, bədəni ya müvəqqəti, ya da daimi tərk edə bilər; o, həyatın özüdür; Allahın mahiyyətidir; Allah Ali Ruhdur, insan ruhu İlahidən gəlidiyi üçün ölməzdir; ruh bütün dünyanın daxili mahiyyətidir (6, 255).

Şüur və mənəvi-ruhi fəaliyyətin ali formaları kimi fəlsəfi terminologiyada "təfəkkür", "yaddaş", "iradə", "emosiya" terminləri də fərqləndirilir.

"Təfəkkür" ərəb mənşəli termdir. Fəlsəfə elmində insanın fikirləşmək, düşünmək, mühakimə yürütmək, nəticə çıxartmaq bacarığı, şüurun obyektiv varlığı əksətdirmə prosesində xüsusi pillə mənasında işlədilir. Bu termindən klassik ədəbiyyatda da istifadə olunur. Fikir mənasında olan bu söz təfəkkür etmək (qılmaq), fikir etmək, fikirləşmək, düşünmək anlamındadır. Məsələn, Məcnun dedi: - Eyləmə təfəkkür! (M.Füzuli)

Şüur anlayışına aid olan terminlərdən biri də "yaddaş"dır. Sözü mənəvi bir şeyi zehində saxlamaq və yenidən təsəvvürdə canlandırmaq qabiliyyəti; hafizə anlamındadır. Sözü terminoloji mənası psixologiya və fəlsəfə elmlərində paylaşır. Fəlsəfədə yaddaş insanın həyat fəaliyyəti prosesində sonradan istifadə etmək üçün keçmiş haqqında məlumatları saxlamaq və yenidən duymaq qabiliyyətinə deyilir.

Şüur anlayışında "iradə" termini də fərqləndirilir. Termin insanın müxtəlif hərəkətləri icra etmək üçün şüurlu olaraq müəyyən məqsədə doğru can atmasıdır. Lakin hər bir şüurlu hərəkət iradə deyil. İradə aktında əsas məsələ hərəkətin məqsədini dəyərləndirməyi, həmin məqsədin şəxsiyyətin prinsip və normalarına nə dərəcədə uyğun gəlməsinə başa düşməkdir (6, 258).

Şüur anlayışında "emosiya" termini ilə də rastlaşmaq olar. "Emosiya" fransız mənşəli

söz olub, "emotion" sözündən əmələ gəlmişdir, mənası "sarsıdan, həyəcanlandırılan" deməkdir. İnsan və heyvanların daxili və xarici qıcıqlandırılmalara qarşı subyektiv reaksiyaya deyilir. Bu cür reaksiya ləzzət almaq və ya əksinə, ıkrat, sevmək və ya qorxmaq, sevmək və ya nifrət etmək və s. formalarda təzahür edir.

Şüur və dil sahəsində fəlsəfi sistemdə təbii dil, anlayış, təsəvvür, şifahi söz, fəal fikir, fəlsəfinin dili, dilin fəlsəfəsi və s. bu qəbildən olan terminlər işlədilir. "Mənlik şüuru" həm pedaqogika, həm də fəlsəfə elmlərinin birliyində istifadə edilir. "Ağıl", "düşüncə" kimi fəlsəfə terminləri şüur anlayışını əhatə edir.

3. İnkişaf anlayışı ilə bağlı terminlər: konsepsiya, keyfiyyət dəyişikliyi, dönməzlik, istiqamətlənmə, antropoloji, tarazlıq-inteqrasiya konsepsiyası, münaqişə nəzəriyyəsi, dialektik materializm, qanun, qanunauyğunluq, dialektik sintez, cəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi, dialektik ziddiyyətlər, təkamül, zərurət, təsadüf, azadlıq, məsuliyyət, məhiyyət, hadisə, determinizm və s.

4. İdrak anlayışı ilə bağlı terminlər: idrak fəlsəfəsi, qnoseologiya (epistemologiya), idrak nəzəriyyəsi, idrakın subyektivi, idrakın obyektivi, hissi idrak, duyğu, qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, anlayış, mühakimə, intellekt, aqli nəticə, həqiqət, mütəlak həqiqət, nisbi həqiqət, həqiqətin kriteriyası (meyarı), praktika, ideya, problem, hipoteza, konsepsiya, nəzəriyyə, rəsonal idrak, empirik idrak, intuisiya və s.

Bu anlayışda öncə "idrak" termini diqqətə çəkir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə qeyd olunur ki, "idrak" ərəb mənşəli sözdür, iki sahədə işlədilir: dərk etmə və dərk etmə qabiliyyəti (1,72). Bu sözdən "idraklı", "idraksız", "idraklıq", "idraksızlıq" terminləri də yaradılmışdır. İdrak nəzəriyyəsinin mərkəzi problemlərindən biri özündərkədir və bu, insanın özünün təfəkkürünü dərk etmək qabiliyyəti mənasındadır.

Həmin sahədə "epistemologiya" termini də özünü göstərir. "Epistemologiya" termini qədim yunan dilində "episteme" (bilik) sözündəndir. Fəlsəfinin bir hissəsidir, idrak prosesinin ümumi cəhətlərini və onun nəticəsi olan biliyi öyrənir.

"Təsəvvür" termini fəlsəfi anlam kimi əşyaların insanı hiss üzvlərinə bilavasitə təsir göstərmədiyi vaxt onu görməkdir, əvvəllər bizim hiss üzvlərimizə təsir göstərmiş, qavranılmış, sonradan isə yaddaşımızda saxlanılmış əşya və hadisələrin lazım olan vaxt şüurdan yenidən canlanmasıdır.

"Təxəyyül" termininin fəlsəfi mənası hissi qavrayış və təsəvvürlə bilavasitə əlaqədə olan aqli qabiliyyətdir. Təxəyyül dedikdə, biz hissi qavramanın elə mümkünliyünü nəzərdə tuturuq ki, o, həmin qavramaya səbəb olan mövcud predmetdən asılı olmasın.

Sözgedən sahədə "anlayış" terminindən də istifadə edilir. Fəlsəfi anlamda "anlayış" təfəkkür forması kimi səciyyələndirilir, burada əşya və hadisələrin ümumi, əsas və zəruri xassələri, əlamətləri, keyfiyyətləri ifadə olunur. Anlayış fikirlə bağlı hadisənin nüvəsini təşkil edir, adətən, söz və cümlələrlə öz ifadəsini tapır.

"Praktika" termini elmin bir sıra sahələrində işlədilir. Fəlsəfə elmində "praktika" leksik-terminoloji vahidi fəlsəfi kateqoriya kimi insanların öncə öz maddi, mənəvi tələbatlarını ödəmələrinə doğru istiqamət aldıkları maddi-dəyişdirici fəaliyyətləri mənasındadır. Bu terminə paralel olaraq "təcrübə" (opit) sözü də işlənəkdədir.

"Əgər terminlərin dürüst başa düşülməsi biliklərin bu və ya başqa xüsusi sahəsini daha dərinləndirən öyrənməkdə bizə kömək edirsə, terminlərin düzgün işlədilməməsi və ya lüzumsuz terminlərə həddindən artıq yer verilməsi bizi elmdən uzaqlaşdırır, biliyin qapılarını üzümüza bağlayır" (3, 19-20). Təcrübə, ideya, hipoteza, konsepsiya, nəzəriyyə terminləri də bu kontekstdə işlədilən sözlərdir. Fəlsəfədə elmi metod anlayışı sistemə "metod", "metodologiya" terminləri də daxildir. "Metod" yunanca "methodos" - məqsədə çatmağın üsulu mənasındadır. Metodologiya elmi idrakın metodları, onların nəzəri cəhətdən əsaslandırılması haqqında təlimdir. Əsas elmi və məntiqi metodlar sırasına daxil olan terminlərə müşahidə, eksperiment, analiz, sintez, analogiya, modelləşdirmə, ideallaşdırma və s. vahidləri aid etmək olar. "Eksperiment" latınca "experimentum" sözündəndir, "sınaq", "təcrübə" mənasında işlənir. "Model" termini əsasında yaranmış

"modelləşdirmə" anlayışı həm geniş fəlsəfi mənada, həm də digər mənalarda işlədilir. Fəlsəfi anlamda bu termin idrak prosesinin bəzi ümumi aspektlərini özündə birləşdirir.

5. Təbiət anlayışı ilə bağlı terminlər: təbii, fəvqəltəbii, təbiət, coğrafi mühit, biosfera, noosfera, ekologiya, ekoloji böhran, ekoloji situasiya, demografiya, sosial sfera, qapalı cəmiyyət, açıq cəmiyyət, mənəvi sfera, ictimai rəy, ideologiya və s.

Elmi ədəbiyyatda "təbiət" termin-anlayışının "coğrafi mühit" terminoloji birləşməsi geniş yayılmışdır. Əvvəla, bu termini sosial fəlsəfəyə fransız alimi J.E. Rekyu gətirmişdir. Terminoloji ifadənin anlamına gəldikdə, qeyd etmək olar ki, "coğrafi mühit" təbiətin elə bir hissəsinə deyilir ki, bu hissə insanı bilavasitə əhatə edir və onun tələbatını ödəyir.

"Biosfera" termini "bio" önsəkilçisi əsasında yaranmış, insan, bitki, heyvan, yəni bütün canlıların yaşadığı sferanı əhatə etdiyi üçün belə adlanır. "Noosfera" termini yunan mənşəlidir, "noos" - ağıl, təfəkkür semantikasını daşıyır. Biosferanın keyfiyyətə yeni durumu - noosferadır. Bu sahədə "ekologiya" termini mühüm yer tutur. "Ekologiya" yunanca "oikos" - məskən, yer deməkdir. Ekologiya təbiət və cəmiyyət arasında dinamik tarazlığı saxlamaq məqsədilə canlılar ilə onların məskunlaşdığı xarici şərait arasındakı qarşılıqlı təsirin qanunauyğunluqlarını öyrənən elmdir. Bu termin elmə 1866-cı ildə alman alimi E. Hekkel tərəfindən gətirilmişdir. Alim bu anlayışa belə bir izahat vermişdir: "Ekologiya orqanizmin xarici aləmlə olan bütün əlaqə və münasibətlərini öyrənən elmdir".

Azərbaycan dilində "ekologiya" termini birləşmə yaradıcılığında fəal iştirak edərək bir sıra terminoloji birləşmələr yaratmışdır. "Ekoloji situasiya", "ekoloji böhran", "ekoloji tarazlıq", "ekoloji mədəniyyət" və s. fəlsəfədə işlənən təbiət terminləridir.

Fəlsəfə elmi göstərir ki, ekoloji situasiyanın iki əsas növü vardır: 1) cəmiyyət və təbiət arasındakı dinamik tarazlıq; 2) ekoloji böhran durumu.

6. İnsan və onun məhiyyəti anlayışı ilə bağlı terminlər: insan, biologiklik, sosiallıq, biologizədmə, sosial, sosial mühit, pansosologizm, panbiologizm, təhtəlsüzür, şüurluluq, mentalitet və s.

"İnsan" ümumişlək sözü fəlsəfi terminə çevrilmiş və terminoloji mənə kəsb etmişdir: "İnsan fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsi və həyatda əldə edilənlərin vəhdətindən ibarət canlı bir sistemdir. "İnsan" həm hadisələrin təbii əlaqəsinə qoşulur, həm də bioloji, biofiziki, biokimyəvi, fizioloji qanunauyğunluqlara tabədir; insan şüuru psixik və şəxsiyyət səviyyəsində spesifik qanunauyğunluqları olan sosial varlığa çevrilmişdir. İnsan fiziki, morfoloji orqanizm kimi kəinatda materiyanın ən yüksək, mütəşəkkil formasıdır. "Deməli, insan bütövlükdə bioloji, sosial və psixik-mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıqdır" (5, 328).

"Mentalitet" Azərbaycan fəlsəfəsində mövcud olan yeni terminlərdəndir. "İnsanın mövcudluğu üsulunun və xarakterinin dəyişməsi cəmiyyətin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir. Burada insanın mövcudluğunun əsas prinsipi "malik olmaq" deyil, "olmaq" yaxud "olum"dur. Beləliklə, təhtəlsüzür probleminin işlənilməsinə yeni əlavələr edilməsi fərdi və ictimai şüurun strukturunun təndində insan psixikasının sahəsini şüurluluq və təhtəlsüzür dairələri ilə məhdudlaşdırmışdır. Bununla əlaqədar hazırda geniş yayılmış "mentalitet" (mentallıq) anlayışına diqqət yetirmək vacibdir. Mentalitet- latınca mens - ağıl, təfəkkür, düşüncə, mənəvi tərz deməkdir. "Bu termin-anlayış altında fərdi və kollektiv şüur, o cümlədən təhtəlsüzürün hərtərəfli səviyyəsi nəzərdə tutulur. O, fərdin, yaxud sosial qrupun hərəkət etmək, fikirləşmək, dünyanı müəyyən tərzdə qavramaq qaydalarının və göstərişlərinin məhsuludur" (5, 332).

7. Cəmiyyətin sosial strukturu və insanların etnik birlikləri anlayışı ilə bağlı terminlər: sosial çeviklik, sosial nəzarət, qruplardaxili, qruplararası, açıq sınıflar, açıq cəmiyyət, elita, sinfi mübarizə, ideoloji mübarizə, etnik birlik formaları, tayfa və s.

8. Mədəniyyət və sivilizasiya anlayışı ilə bağlı terminlər: mədəniyyət, mədəniyyətin fəlsəfəsi, kult, kultura, kulturologiya, dəyər, sivilizasiya və s.

"Mədəniyyət" termini ümumişlək xarakterini fəlsəfi sahədə itirərək yeni mənə kəsb etmişdir. Bu termin mənəvi fenomen, fəlsəfi, əxlaqi, hüquqi, dini və bədii ideyaların, hətəminin dəyər və qaydaların toplusu anlamını daşımaqdadır.

Digər mənbələrdə "mədəniyyət" termininin definisiyası belə göstərilir: mədəniyyət - cəmiyyətin bütün tarix boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur, həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək və onları nəsilədən nəslə vermək bacarığıdır (5, 346).

Mədəniyyətin maddələşdirilməsi, əşyavi-texniki və sosial-siyasi təşkilatların toplusu olan "sivilizasiya" termin-anlayışı elmi ədəbiyyatda bu cür izah olunur: "Sivilizasiya" termini şəhər sakinlərinə aid olub, latınca "sivilis" sözündən əmələ gəlmişdir. Zaman keçdikcə həmin terminin mənəvi anlayışı tədricən genişlənir, onun mənşəyi və ilkin mənası getdikcə digər mənalara əvəzlənir. Həmin termin-anlayışı "vətəndaş", "dövlət", "cəmiyyət" semantikasına qəbul edilən İbn Xəldun qeyd edirdi ki, konkret bir dövlət, siyasi quruluş meydana gəlir, inkişaf edir və nəticədə iflasa məruz qalır. Sonra yeni dövlət və yeni sivilizasiya meydana çıxır. Bu cür dövrü proses həmişə baş verən prosesdir.

Beləliklə, "sivilizasiya" termin-anlayışının semantikasında yüksək sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni inkişaf çatmaq vasitələrini, mədəniyyəti mənimsəmiş və mədəniləşmiş mühitdə yaşamağı və fəaliyyət göstərməyi bacaran insanları birləşdirən amil nəzərdə tutulur. "Sivilizasiya" termin-anlayışından "mədəniyyət" termininin sinonimi kimi də istifadə olunur. Bəzi məqamlarda bu iki termin antonim kimi də nəzərdən keçirilir. Eləcə də bu anlayış konkret cəmiyyəti səciyyələndirmə üçün də istifadə olunur. Bu termin-anlayış XVIII yüzillikdə "mədəniyyət" termin-anlayışının sinonimi kimi yaranmışdır.

9. Elm anlayışı ilə bağlı terminlər: metod, metodologiya, sinergetika, paradigma, müşahidə, eksperiment, struktur plan, funksional plan, analiz, induksiya, deduksiya, analogiya, ideallaşdırma, elmi anlayış, modelləşdirmə, intuisionizm, konstruktivizm, mücərrədləşdirmə, (abstraklaşdırma), konkretləşdirmə, abstraksiya, konkretlik, məntiqi metod, tarixi metod, tarixilik, məntiqilik, sistem metodu, predmet, anormal elm, kvazielm, antielm, elmsünaslıq, elmin sosial funksiyası, nəzəri bilik və s.

10. Qlobal problemlər, onların mənşəyi, mahiyyəti, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri anlayışı ilə bağlı terminlər: ətraf mühitin mühafizəsi, energetika, xammal, ərzaq, demografiya və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, "Elm", 1987.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, "Elm", 1980.
3. Budagov R. Dilçiliyə dair очерlər. Bakı, "Azərnaşr", 1956.
4. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, "Elm", 1973.
5. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, "Elm", 1997.
6. Rüstəmov Y. Fəlsəfinin əsasları. Bakı, "Azərbaycan Universiteti", 2004.
7. Fəlsəfə. Bakı, "Azərbaycan Texniki Universiteti", 2001.
8. Sarit J.P. Битие и ничто. Москва, "Республика", 2000.

РЕЗИМЕ

Особенности значений философских терминов в современном азербайджанском языке

В статье были рассмотрены особенности значений философских терминов на основе материалов азербайджанского языка. Философские термины классифицированы следующим образом: существование, сознание, познание, наука, человек и общество, мораль, религия, культура, цивилизация и т. д. Также были определены семантические области терминологического единства, входящие в каждую из выше перечисленных групп.

SUMMARY

Meaning-notion peculiarities of philosophical terms in the Azerbaijanian language

The article considers meaning-notion peculiarities of philosophical terms on the base of Azerbaijanian materials. Philosophical terms are classified according to the aspects as being, consciousness, cognition, science, society and human, morality, religion, culture, civilization, etc. Semantic fields of terminological unit of each branch are distributed in this article.

AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİNİN TÜRKÇÜLÜK TARİXİNDƏ XİDMƏTLƏRİ

Aytək ZAKİRQIZI,
fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Türkçülük, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu.

Şərq və Qərb alimlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılaşma, qarbcilik ilə bağlı məsələlər onilliklər boyu alimləri düşündürən, onların diqqətini cəlb edən əsas problemlərdəndir. Türk mütəfəkkiri Hilmi Ziya Ülkon (1901-1974) Renessansdan sonra başlayaraq Qərb, yəni Avropa mədəniyyətinin böyük müstəmləkə siyasətiylə, qapalı bir qitə mədəniyyəti olmaqdan çıxıb, bütün dünyaya yayıldığını, Qərbləşmənin qapalı mədəniyyətdən açıq mədəniyyətə keçmək demək olduğunu bildirərək yazmışdır ki, "dövlət" anlayışında Qərbləşmə açıq dünya mədəniyyətinin fəal, təşəbbüskar, azad vətəndaşlarının birlikdə məmləkəti idarə etməsi, sonradan Qərbləşmə dünya mədəniyyətinin zövq və görüş ölçüsünə yüksəlməkdir. Əxlaqda, elmdə, texnikada da Qərbləşmə eyni mənada qəbul edilir. Buna görə artıq Şərq ilə Qərbə qarşı-qarşıya gətirməkdən, uzlaşdırmaqdan və içlərdən birini seçməkdən bəhs edilməz.

AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov XIX əsrdən başlayaraq ictimai-siyasi şəraitin təsiri altında Azərbaycanda Avropa tipli mədəniyyətin nüfuz dairəsinin genişləndiyini, bu halın o dövrdə Şərq ölkələrinin ümumi gerliyiindən irəli gələn elmi-mədəni durğunluğun, ələlətin aradan qaldırılması üçün mütorəqqi amil sayılsa da öz mənfəi nəticələrini də göstərdiyini yazmışdır: "Azərbaycanın parçalanıb müstəmləkəyə çevrildiyi uzun tarixi dövrdə poeziyamız və musiqimiz qismən istisna olmaqla ədəbiyyat və incəsənət, elm və fəlsəfə sahəsində Şərq zəminindən xeyli təcrid edilmiş, milli kökümüzədən ayrılmış" (5, 337). Alim XIX əsrdən başlayaraq müsəlman Şərqində, o cümlədən Azərbaycanda köhnə və yeni ənənələr arasındakı münasibət haqqında qeyd etmişdir ki, orta əsrlərdən gələn ənənələr artıq bir sıra yeniliklərlə üzləşmiş, ya dövrün tələbatına görə onlara uyğunlaşmış, ya da köhnələrək tədricən sıradan çıxmışdır. Bu hal gerçəkliyin hər bir sahəsində, habelə ideologiyada, təfəkkürdə baş verdiyi kimi maarif müəssisələrində, elm ocaqlarında da özünü göstərirdi. Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) Bakıda yeni məktəb təsis edilməsi haqqında layihə hazırlamışdı. Yeni tipli məktəblər Azərbaycanın mədəni inkişafında, elm, ədəbiyyat və incəsənətinin yüksəlməsində, müasir axara düşməsində böyük rol oynamışdır (5, 311-312).

Qərbin təsiri ilə Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda baş verən elmi-mədəni tərəqqi ziyalılarının Avropa ölkələrinə səyahət etmələri, əsasən, Avropa universitetlərində təhsil almaları ilə daha da artmışdı. Məhz bu dövrdə yaşayıb-yaradan ziyalılar, eləcə də xaricdə təhsil alan şəxslər ölkələrinin yüksəlişi üçün Qərbdəki elmi-texniki yeniliklərdən istifadə edərək ictimai-siyasi və elmi-mədəni fəaliyyət göstərmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan alimlərindən Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), Məhəmməd ağa Şahbaxtli (1846-1931), Əli bəy Hüseynzadə (1864-1942) və başqaları bütün Türk dünyası üçün əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Onlar Türkçülük sahəsində misilsiz fəaliyyətləri ilə tarixdə özünəməxsus yer tutmuşlar. 1902-ci ildə Əhməd bəy Ağaoğlunun təklifi ilə Bakılı milyoner Hacı Zeynalabdinin Rus hökumətindən türkcə bir qəzet çıxarmaq icazəsi almağa çalışsa da bunu bacarmadığını qeyd edən Hilmi Ziya Ülkon bu məsələnin yalnız 1905-ci il inqilabından sonra mümkün olduğunu bildirmişdir: "Həsən bəy Zərdabinin 1875-ci ildə yaratdığı Türk qəzetçiliyi yenidən canlandı və özünün də qatıldığı "Həyat" adlı qəzet quruldu. Bu təşəbbüslə Azərbaycan oyanış hərəkatı ikinci dəfəyə keçirdi. Bu dövrün başlıca simaları Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. Əhməd bəy bir il "Həyat"da çalışdıqdan sonra

özü "İrsad"ı çıxardı. Bundan sonra Bakı zənginlərindən Murtuza Mustarov yardımı ilə "Tərəqqi"ni qurdu. Eyni zamanda Əhməd Ağaoğlu "Difai" adında siyasi bir cəmiyyəti yaradaraq Türk xalqının hüququnu müdafiə etməyə başladı. Bu illərdə yenə Tiflisdə Hüseynzadə ilə "Füyuzat"ı çap etdirdi (7, 409).

Əhməd bəy Ağaoğlunun inifasiri, "Leyli və Məcnun" operası ilə Şərqi opera sənətinin əsasını qoyan dəli bəstəkar, publisist, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim Uzeyir bəy Hacıbəyov (1885-1948) onun çap etdirdiyi "Tərəqqi" qəzetinin bağlanacağı ilə əlaqədar "Zaqafqaziya" qəzetinin 137-ci sayında "Tərəqqi" qəzetinin taleyi" adlı məqaləsində yazırdı ki, Əhməd bəy Ağaoğlu İstanbul gətdikdən sonra bu şeyilər daha artıq təkid ilə eşidirdi. Uzeyir bəy bu barədəki şeyilərin fitnə və provokasiyadan başqa heç bir əsası olmadığını bildirmişdir: "Nəşrimiz Murtuza Mustarov cənablarının "Tərəqqi" qəzetinin bir bu qədər məxaric və məsarifinə dözüb də nəşrinə davam etməyindən yalnız məqsədi Qafqaz əhalisini qəzətsiz qoymamaqdır" (4, 120). Uzeyir bəy Hacıbəyov Əhməd bəy Ağayevin (Ağaoğlunun) Azərbaycan tarixindəki xidmətini yüksək qiymətləndirmişdir. Uzeyir bəy göstərirdi ki, bütün müsəlmanlar qəflətdən baş qaldırıb tərəqqiyə üz çevirdikləri bir zamanda "Tərəqqi" bağlanmaz. Bu əsərin, bu anın əhəmiyyətini nəşrimiz də, müdirimiz də və bütün həyatımız da etməkdədir. Onun İstanbulda olması qəzetimiz üçün daha böyük bir şərəfdir, zira müdirimiz İslam aləminin fəxr olan yeni Türkiyənin mərkəzində olub da öz qəzetinə ön əhəmiyyətli məqalələr yazmaq qəzetimizin şan və şöhrətini daha da artırır (4, 120). Bir faktı da xüsusilə göstərmək lazımdır ki, Əhməd bəy Ağaoğlu növbəti Azərbaycanın, eləcə də Türkiyənin elmi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynamışdır. Bu mənada Hilmi Ziya Ülkən Azərbaycan alimi Əhməd bəy Ağaoğlunu "Türkiyənin siyasi həyatında rol oynamış fikir adamlarından" biri kimi təqdim etmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu Sorbonna Universitetində tələbə olarkən Parisdə Şərqi ədəd məqalələr yazır, Tiflisdə dərc edilən "Kavkaz" qəzetinə də yazılar göndərirdi. 1892-ci ildə Londonda toplanan Şərqişünaslar Konqresinə qatılaraq "Şiə məzhəbinin yaranışı və inkişafına dair" məruzəsini oxumuşdu, həmin məruzə Kembric Universiteti tərəfindən çap edilmişdir (7, 408). Hilmi Ziya Ülkən 1909-cu ildə Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyəyə gəldiyini, Darülfünunun rus dili və Türk tarixi müəllimliyinə təyin edildiyini, 1912-ci ildə "İttihad və Tərəqqi Partiyası"nın mərkəzi ümumi üzvlüyünə və Karahisar deputatlığına seçildiyini yazmışdır. O, Birinci Dünya Mühəribəsi boyunca Darülfünuda müəllimlik etmiş, həm də qəzetdə çalışmışdır. Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Çar Rusiyasının bu dövrdəki tarixi şəraiti haqqında Hilmi Ziya Ülkən göstərmişdir: "Mühəribənin sonlarında qopan Rus İnkilabı və qüvvətənlən milli hərəkatlar İmperyanın taleyini təyin edirdi. Millətlər bir-birə müstəqilliklərini elan edirdilər, Rusiya parçalanırdı. Bu hərəkat sırasında Rusiyaya bağlı Türk millətlərinin taleyi məsələsi də çox önəmliydə. İnkilabın ilk ayındakı rəsmi konqresdə (May 1917, Moskva) qəti qərarlar verən Rusiyaya bağlı türklər, müstəqil dövlət qurma yoluna girmiş olurdular". 1918-ci ildə müstəqil Azərbaycanın yardımına yetişən Türk ordusu komandanı yanında Əhməd bəy Ağaoğlunun müşavir kimi fəaliyyəti onun ölkəsinə göstərdiyi xidmətlərdən biri kimi dəyərləndirilir (7, 409). Hilmi Ziya Ülkən bir müddət sonra müstəqillikrin İstanbula qayıtdığını, 1919-cu ildən 1921-ci ilə qədər sürgün həyatı yaşadığını, sürgündən qayıtdıqdan sonra Əhməd bəy Ağaoğlunun həm siyasi, həm də müəllim kimi fəaliyyət göstərdiyini bildirmişdir: Dumlupınar zəfərindən sonra deputat seçildi, eyni zamanda Ankara Universitetinin Hüquq Fakültəsinə əsas hüquq professoru təyin edildi. 1931-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışdı. O, Sərbəst Partiyaya keçdikdən sonra Türkiyənin dövlət xadimi İsmət İnönü (1884-1973) ilə münasibəti pozuldu, deputat seçilmədi, İstanbul gələrək yenidən İstanbul Universitetində hüquq professoru oldu. 1933-cü ildə dərc etdirdiyi "Axın" qəzetində İnönünün hüriyyətsiz hərəkatına və dəmir yolu siyasətinə hücum edir, fəqət qəzet bağlandı. Bir müddət sonra müəllimlikdən də ayrıldı. Məqalələr çap etdirərək fəaliyyət göstərən Əhməd bəy Ağaoğlu 1939-cu ildə vəfat etmişdir (7, 409). Azərbaycan mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlunun bütün Türk dünyasındakı xidmətlərini parlıq şəkildə ifadə edən Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılığında Azərbaycanın başqa bir mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə haqqında, onun Ziya Gökalpa (1876-1924) təsiri ilə bağlı məsələlər də işıqlandırılmışdır. XIX əsrdən başlayaraq Türk xalqlarını birləşdirən əsas məsələlərdən biri də Türkcülük idi. Türkcülüğün təkamül mərhələləri, türkdilli xalqlar arasında Türkcülük barədə fikirləri araşdıran Hilmi Ziya Ülkən göstərmişdir ki, Türkiyədə ilk türkcülər Tənzimat ədəbiyyatçılarıydı və onların da Türkcülüğü səthi şəkildə özünü bürüyürdü. Avropachılıq onları Türkcülük görüşünə sığmırsa da, siyasi sahədə ondan uzaq

qaldılar (6, 143). Məlumdur ki, Osmanlı İmperiyasında II Mahmudun yerinə taxta keçən oğlu Sultan Abdülməcid (1823-1861) zamanında London səfirliyindən ölkəyə çağıraraq baş vəzir (sədrəzəm) işləyən ictimai xadim Mustafa Rəşid Paşa (1800-1858) tərəfindən hazırlanan "Gülxana Xətti Humayun" əsasında aparılan islahatlar "Tənzimat dövrü"nü göstərir. Tənzimat dövrü 1839-cu ildən 1876-cı ilə qədər olan bir tarixi əhatə edir. Hilmi Ziya Ülkən Tənzimat hərəkatını xaricdən, yəni Avropadan gələn siyasi-hüquqi hadisələrin təsiri altında meydana gəldiyini, Tənzimatın bariz xarakterinin cəmiyyətin bütün sahələrində əski ilə yenini qarşı-qarşıya qoyan ikilik dövrü olduğunu yazmışdır. Hilmi Ziya Ülkən XIX əsrin ortalarında xaricdən gələn fikirlərin təsiri ilə Türkiyədə "Aydınlanma" adlanan bir dövrün yarandığını, aydınlanma, tərəqqi fikirlərinin öndərləri kimi İbrahim Şinasi (1826-1871), Münif Paşa (1828-1894) və Əli Suavi (1839-1878) kimi mütəfəkkirləri təqdim etmişdir. Lakin bu fikirlər daha sonra romantik ədəbiyyat anlayışı, inqilabçı və həyəcanlı bir ifadə ilə uzlaşaraq Namikli Kamalda özünü göstərmişdir (7, 64). Əli Suavinin müxtəlif məcmuələrindəki məqalələrində və bir çox kitablarında Türkcülüyə davamlı surətdə münasibət bildirdiyini qeyd edən Hilmi Ziya Ülkən bu dövrün tarixi araşdırılmalıyla Türkcülüyə öndərlik edən simalar arasında Mustafa Cəlaləddin Paşanın da olduğunu yazmışdır. Onun 1869-cu ildə İstanbulda fransız dilində çap etdirdiyi "Les Turcs anciens et modernes" adlı əsərində avropalıları və türkləri əhatə edən tək bir irqədən bəhs edilir, türklərin İslam dinini qəbul edərək Sami mədəniyyətiylə birləşərək əsas mədəniyyətdən ayrıldıqlarını, təkrar Avropa mədəniyyətinə girmələri əski irqə və əsl mədəniyyətlərinə dönmələrini, buradan qadınların azadlığı, Qərb fikrinin və texnikasının qəbulu və b. çıxardığı nəticələr yazılmışdır. Hilmi Ziya Ülkən Mustafa Cəlaləddin Paşanın Konstantin Borzenski adında bir Polşa əsildəsi olduğunu, 1848-ci ildə milli inqilabda iştirak etdiyini, müvəffəqiyyət qazanmayaraq Türkiyəyə qaçdığını, dinini dəyişərək İslamı qəbul etdiyini, yəzbuşi rütbəsiylə Türk ordusuna girib, generallığa qədər yüksəldiyini göstərmişdir.

Ziya Gökalp "Türkcülüğün ilk ataları" kimi Əhməd Vəfiq Paşa (1823-1891) ilə Süleyman Paşanı (1838-1892) təqdim edərkən, Türk Ocaqlarında və başqa Türk qurumlarında bu iki Türkcülük rəhbərinin böyük ölçüdə şəkillənməsinə, formalaşmasına, dayarlıqlarının bilinməsinə istəyirdi. Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) və İsmail Kaspıralı (1851-1914) haqqında Rusiyada yetişən iki böyük Türkcü kimi bəhs edən Ziya Gökalp qeyd etmişdir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin "Azəri Türkçüsində yazdığı özünəməxsus komediyalar, bütün Avropa dillərinə çevrilmişdir. Kırmda "Tərəcümən" qəzetini çıxaran İsmail Kaspıralının Türkcülükdəki prinsipi "dildə, düşüncədə və işdə birlik" idi (3, 7).

Hilmi Ziya Ülkən də həmin dövrdə Türkiyə xaricində Türkcülük hərəkatının qismən Türkiyədəki hərəkatla münasibətdə, fəqət daha çox rus kulturu və romantizm təsiriylə oyanmağa başladığını yazmışdır. Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundzadənin Türkcülüklə bağlı xidmətlərini dəyərləndirən Hilmi Ziya Ülkən bildirmişdir ki, o, arəb hərəkatının islahi üçün 1863-cü ildə İstanbul Hökumətinə müraciət etmiş və heç bir nəticə almadan dönmüşdür. 1850-57-ci illər arasında Azəri Türk ləhcəsiylə və xalq adətini təsvir edən məşhur komediyalarını yazmış, bu əsərlər bir çox dillərə çevrilmişdir.

Türkcülük cərəyanı ilk dəfə 1908-ci ildə Əhməd Mithət, şair Mehmet Emin, Əhməd Hikmət, Yusif Akçura, Aqil Muxtar və başqalarından ibarət bir heyətdə "Türk dörməyi"ni qurdu. 1911-ci ildə həmin adla yayımlanan dərginin ancaq yeddi sayını dərc etdirə bildi. Bir az sonra bu nəşr "Türk Yurdu" dərgisi şəklini aldı. Hilmi Ziya Ülkən "Türk Yurdu" dərgisinin təməlinə o dövrdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən Əhməd Ağaoğlunun evində atıldığı xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Alım yazmışdır ki, 1914-cü ildə daha geniş bir qrup "Türk Ocağı"ni qurdu. O ilin sonunda Selanikdən gələn "Gənə qələmlər", Gökalp və yoldaşları ocağa qatıldılar. Türk Ocaqlarının fəaliyyətində "İttihad və Tərəqqi" rol oynamaya başladı. Türkcülüğün getdikcə böyük bir qüvvət olması onların gözündən qaçmadı. Ocağın fikir havası yardımçı gənclik üzərinə təsir edirdi. İttihadçıların Türkcülüğə və "Türk Ocağı"na nüfuzu, Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Gökalp vasitəsiylə olmuşdu (7, 217-218).

Hilmi Ziya Ülkən ilk Türkcülərdən Əli bəy Hüseynzadənin həyatı, yaradıcılığı haqqında geniş bəhs etmiş, onun tarixdə, xüsusilə Türkcülük tarixindəki mövqeyini obyektiv şəkildə göstərmişdir. Azərbaycan mütəfəkkirinin həyatı barədə Hilmi Ziya Ülkən yazmışdır ki, o, 24 fevral 1864-cü ildə Səlyan şəhərində doğulmuşdur. Atasını Tiflis Türk məktəbi müəllimlərindən Hüseyn bəydir. Kiçik yaşda atasının ölümündən sonra uşaqlığı babası Qafqaz Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadə Səlyanın yanında keçirmiş, ilk təhsilini Tiflis Türk-Müsləman məktəbində almışdır. 1875-ci ildə Tiflis klassik gimnaziyasına daxil olmuşdur. Babası Şeyx

Əhməd ilə onun dostu Mirzə Fətəli Axundzadənin söhbətlərindən faydalanmış və onların təbiəti altında zamanın ədəbi çevrəsini tanımışdı. Gimnaziya tələbəliyindən etibarən türkcəyə, Türkçülüyə və Türkiyəyə dayanmaq gördüyü fikrinin yaranmasında Şeyx Səlyaninin və Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük təsiri olmuşdu (7, 268).

Ziya Gökalp "Türkçülüğün əsasları" kitabında Əli bəy Hüseynzadənin bəhs etdiyi yazmışdır ki, Əli bəy Hüseynzadə Rusiyadakı millətçilik cərəyanlarının təsiriylə türkçü olmuşdur. Nəzərsən hələ kollecdə ikən gürcü gənclərindən son dərəcə millət sevar olan bir yoldaşı ona millət sevgisini aşılamaşdı (3, 7). Əli bəy Hüseynzadə, babası Qafqaz Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadənin və Mirzə Fətəli Axundzadənin təbiəti, onların söhbətlərinin təsiri altında böyümüşdü. Şübhəsiz ki, onda artıq millət sevgisi uşaqlıqdan formalaşmışdı. Digər tərəfdən, Hilmi Ziya Ülkən qeyd etdiyi kimi, Türkçülükə bağlı fikirlərin formalaşmasında Əli bəy Hüseynzadəyə bu iki şəxsiyyətin böyük təsiri olmuşdu. Mirzə Fətəli Axundzadə Ziya Gökalp bəy Hüseynzadəyə də böyük Türkçü kimi qəbul edilmişdir. Bu faktlar Ziya Gökalpın "Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazdıqlarını təkrar edir. Ziya Gökalp Rusiyadan İstanbula gələn Əli bəy Hüseynzadənin Tibbiyyədə Türkçülüğün əsaslarını izah etdiyini, "Turan" adlı şeirinin Turançılıq (Pan-Turanizm) ideologiyasının ilk görünüşü kimi dəyərləndirmişdir. Bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, Hilmi Ziya Ülkən atası Dr. Ziya bəy, Abdullah Cövdətlə birgə həmin dövrdə Tibbiyyədə tələbə yoldaşlarıydı. Mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə haqqında məsələləri işıqlandırarkən onlardan eşitdiyi xatirələrdən də istifadə etdiyini göstərmişdir Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin Tibbiyyədəki həyatında sadə, təvazökar, fəqət mücəddilçiyə əxlaq, bir tərəfdən təbii elmlərə, bir tərəfdən fəlsəfəyə, Şərq və Qərb ədəbiyyatlarına aid bilgilərlə yoldaşlarının sevgi və sayğılarını qazandığını qeyd etmişdir. Çarlıq idarəsinə qarşı şimal türkləri arasında oyanan üsyan və hürriyyət duyğuları ilə dolu olduğu üçün, bu da ayrıca Tibbiyyə gənclərindən II Əbdülməhid idarəsinə qarşı oyanmağa başlayan üsyan duyğularını bəsləmiş, onlarla, demək olar ki, anlaşırdı. Bu gənç hürriyyət idealistləri Ubeydullah Əfəndi ilə təmasda olurlar, ondan faydalanırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ubeydullah Əfəndi adıyla tanınan Məhəmməd Ubeydullah Xətibəyev (1858-1937) sayıyah, yazıçı, millət vakili olmuşdur. Geniş dünyagörüşünə malik olan bu şəxsiyyətlə tanışlıq Azərbaycan aliminə mühüm təsir etmişdir. Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin Ubeydullah Əfəndinin ölümünə görə yazdığı məqalələrində bu önəmli hadisələrdən bəhs etdiyini göstərmişdir. Türk-Yunan savaşına qatılan Əli bəy Hüseynzadə 1900-cü ildə savaştan dönüşündə müsəbiqə imtahanını qazanaraq Tibbiyyə Ali Məktəbinə Dəri və zöhrəvi xəstəliklər kafedrasına professor yardımçısı təyin edilmiş. "İttihad və Tərəqqi"yə mənsub olmasına görə bu vəzifədə qala bilmir, 1903-cü ildə Qafqaza qayıtma məcburiyyətində qalır. Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin həyatının bu dövründən bəhs edərkən Azərbaycanın ictimai-siyasi və elmi-mədəni mühitini haqqında yazmışdır: Əli bəy Hüseynzadə öz doğma vətəninə Türkçülük və hürriyyət mücahdələrinə qarşılıq aradı, nəşrlər etdi, Rus-Yapon savaşı Rusiyanın məğlubiyyəti ilə sona çatdıği üçün, hər tərəfdə olduğu kimi Qafqazda da inqilablar başlamış, konstitusiyanın elanını asanlaşdırmaq üçün Pəterburqa heyətlər göndərilməmişdi. Aralarında Hüseynzadə də vardı. Heyət Duma məclisinə Azərbaycan deputatlarının qatılmasını təmin etdi və o vaxta qədər çapına icazə verilməyən türkcə gündəlik qəzetin icazəsini aldı. Qəzet Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağəoğlu, Əhməd bəy Topçubaşov və Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən çıxarılacaqdı. Qəzet "Həyat" adını aldı. Hüseynzadə iki il bu qəzetin baş redaktorluğunu etdi. Buradakı yazılanların ən önəmliləri "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir", "Bizi hansı eimlər lazımdır", "Yazımız, dilimiz və birinci əlimiz" idi. Əli bəy Hüseynzadənin İslam-Türk millətlərinin qalxması və müasirləşməsinə uq düstura görə hərəkət etməsinin zərurətini iddia etdiyini bildiren Hilmi Ziya Ülkən bu düsturun Türkləşmək, İslamlaşmaq və Avropalaşmaq olduğunu yazmışdır: Bu üçlü görüş daha öncə bir az qeyri-müəyyən, sistemsiz bir şəkildə Əli Suavi tərəfindən irəli sürülmüş və müdafiə edilmişdir. Fəqət Əli Suavi, hələ Türkçülüğün oyanmadığı və Nəmiq Kamalın Osmanlı-İslam görüşünün hakim olduğu bir dövrdə yaşadığı üçün fikirləri unudulmuşdu, Əli bəy Hüseynzadənin təkrifi tam zamanındaydı. Əli bəy Hüseynzadənin Türkçülüyə dair baxışlarının Ziya Gökalpa təsiri ilə əlaqədar məsələlər Hilmi Ziya Ülkən tərəfində parlıq şəkildə öz əksini tapmışdır. 1905-ci ildə Tiflisdə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən Türkləşmək, İslamlaşmaq və Avropalaşmaq fikri, 1911-ci ildə hərərəli tərəfdarlar tapdı. Ziya Gökalp "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" adlı məqalələrini və 1918-ci ildə bu məqalələrdən ibarət kitabını çıxardı. Fəqət Əli bəy Hüseynzadənin məqaləsində Əli Suavinin, bu son osərdə də

Hüseynzadənin adları çəkilir. Bununla birlikdə, Gökalp, Əli bəy Hüseynzadənin dəyərini anlamışdı və onu "Yalavaç" deyə adlandırmışdır (7, 269).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ziya Gökalp on beş yaşında ikən Əhməd Vəfiq Paşa ilə Süleyman Paşanın onda Türkçülük meyillərini doğurduğunu, Əli bəy Hüseynzadə ilə görüşərək onun Türkçülükə bağlı mövqeyini də öyrəndiyini göstərmişdir. "Yalavaç" sözü isə peyğəmbər, gələcəyi xəbərləyən, müjdəçi və s. kimi mənaları daşıyır. Əli bəy Hüseynzadənin rusca, fransızca, ingiliscə, farsca, latınca və s. kimi dillərlə tanış olduğunu göstərən Hilmi Ziya Ülkən onun evinin bağçasının bir botanika seriyası halında olduğunu yazmışdır: Əli bəy Hüseynzadənin evi Türk Ocağı və "İçtihat" evi kimi düşünə yoldaşlarıyla toplantı yeriydi. Əli Turan Tibbiyyədəki dərsləri xaricində Türkçülükə məşğul olmağa o qədər zaman ayırırdı ki, əsil məsləhəti bilməyənlər həkim olduğunu təxmin etməzdilər. Bununla birlikdə tibbdə də ciddi çalışmaları vardı. Əli Turan 1933-cü ilə qədər fakültədəki dərslərinə davam etdi, o tarixdə təqaüdə çıxdı. 1942-ci ildə Üsküdüardəki evində öldü.

Hilmi Ziya Ülkən Əli Turanın nəşr etdirdiyi "Füyuzat" dərgisi ilə sonralar çap olunan "Füyuzat" dərgisini fərqləndirmişdir: Əli Turan 1906-cı ildə Tiflisdə "Füyuzat" adlı bir dərgi çıxararaq onun da baş redaktorluğunu etdi. Orada Əhməd Ağəoğlu ilə birlikdə çalışdı. "Füyuzat"da çap etdirdiyi yazıların mövzuları da tamamiylə Türkçülüyə aiddir. Son zamanlarda Azərbaycan ədəbiyyatını Marksizm metodları ilə araşdıran bir Azəri Türkü, yeni Azərbaycan ədəbiyyatının dövrlərindən birinə "Füyuzat ədəbiyyatı" adını verir. Fəqət həqiqətdə Əli Turanın "Füyuzat"ı bağlandıqdan sonra, kommunist idarəsi zamanında "Yeni Füyuzat" adıyla çıxan başqa bir dərgi ilə bunu qarışdırmamalıdır. Hüseynzadə daha sonra Qafqazda "İrsad", "Tərəqqi", "Həqiqət" qəzetlərində çalışdı. Hələ "Həyat" çap edilmədən öncə də Hüseynzadə, Qafqaz türklərinin ideologiyası və fikirlərini müdafiə etməklə rusca çıxan "Kaspi" qəzetinin baş redaktorluğunu etdi.

Qeyd etdiyi kimi, Əli bəy Hüseynzadə həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında özünəməxsus mövqə qazanmış dahi şəxsiyyətdir. Belə ki, Əli bəy Hüseynzadə "İttihad və Tərəqqi"nin qurucularından olduğu üçün Türkiyəyə dönüşündə partiyanın "mərkəzi-ümumi" üzvlüyünə gətirildi. 1910-1918-ci illər arasında ən fəal üzvlərindənədi.

Hilmi Ziya Ülkən yazırdı ki, İstanbula Qafqaz Türkləri Maarif Cəmiyyəti üzvlüyündə (1913), Ali Səhiyyə Məclisində (1916), Türk-Macarıq Dostluq Yurdu Ümumi Mərkəzi üzvlüyündə (1916) oldu. Balkan Savaşı sırasında xəstəxanalarda çalışdı. Elmi və siyasi vəzifələrdə bir çox məmləkətlərə göndərildi. Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda hökumət tərəfindən Qafqaza təyin edildi və bu sırada Azərbaycanın milli bir dövlət halında qurulmasına çalışdı. Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin 1919-cu ildə "Azərbaycanın İstanbul elçisi olaraq göndərilmiş olan Yusif Vəzirinin Azərbaycan Türk Ədəbiyyatı tarixini yazması və çapına yardım" etdiyini bildirmişdir. Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadəni Ziya Gökalp və Yusif Akçura ilə müqayisə edərək yazmışdır: Nə Gökalp qədər məhsuldar və hadisələrin axışına fikirlərini uydurmuş, nə Akçura kimi inqilabi zəkaliydi. Çəkinən mizacı və təbiiyyətinə görə kütlə üzərində deyil, mütəfəkkirlər üzərində təsirliydi. Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin "Azəri Türki olduğu və rus-fars kulturu ilə yetişdiyi üçün Türkiyədə" tanınmadığını bildirmişdir. Ziya Gökalpın düşüncə tərzindəki dəyişikliklərdən bəhs edərkən Hilmi Ziya Ülkən göstərirdi ki, mütəfəkkir yaradıcılığının ilk dövrlərdə Diyarbəkir qəzetlərində çap etdirdiyi yazılarında "osmanlı milləti"nin "Amerika milləti" kimi gerçək olması fikrini qəbul etmişdir. Ziya Gökalp osmanlı millətinə bir nümunə axtarıb və bu nümunəni də Amerikada tapır: "Ünsürlərdən ibarət bu millətə mənsub hər fərd "amerikalıyam" deyir. Osmanlı milləti də Şərqi tərəqqi sevar Amerikalıdır". Lakin bir müddət sonra mütəfəkkir bu mövqeyindən imtina edir. Belə ki, məktəb hocalarından Yorgi Əfəndi ona fəlsəfə öyrədir. Yunan filosoflarını tanıdırdı. Bir tərəfdən də ailsə baxımından dindar və mühafizəkar idi. Bu iki istiqamət arasında qalan Ziya Gökalp şiddətli bir inanc böhranı keçirirdi.

Bununla əlaqədar Hilmi Ziya Ülkən Diyarbəkirə Ziya Gökalp ilə Selanikdəki Ziya Gökalp tamamilə iki ayrı şəxsiyyət olduğunu bildirmişdir. Birincisi Tənqidat dövrünü yaşayan osmanlı millətçisidir, ikincisi Türkçüdür. Göründüyü kimi, Ziya Gökalpın fikirlərində kəskin dönüşlər olmuş, o, "hadisələrin axışına fikirlərini uydurmuş"dur. Hilmi Ziya Ülkən "Turan" dövrünün ilk döfə macarlar arasında 1839-cu ildə Türk qövlərinin əsas araşdırma yolu olaraq işlədildiyini, Budapeştdə Turan cəmiyyətinin 1911-ci ildə yarandığını, Türkiyənin ümumi fikir havasının isə bu yeni anlayışın girməsinə uzun zaman əlverişli olmadığını yazmışdır. Hilmi Ziya Ülkən məşəqə yohadı olan macar alimi Herman Vamberinin Panturkızm atası kimi tanıdığı

bildirmişdir. Türk filosofu onun 1861-ci ildə Rəşid Əfəndi adıyla "Asiyamı gözəmək üçün İstanbuldan keçdiyini və burada bu neçə ilə qədr qalaraq bütün ziyah mühitü ilə tanış olduğunu bildirmişdir. Səyahətdən dönüşündə əsərlərinin London Elmlər Akademiyasına qəbul edildiyi kimi xəbərləri də "Bir saxta dərvişin səyahəti" adı ilə türk dilinə tərcümə edilmiş, İstanbulda türkcə, Almaniya da "Reise in Mittelasien" adıyla almanca çap edildi (Leipzig, 1873).

Hilmi Ziya Ülkan qeyd edir ki, öncə içində bir irqin yaşadığı sərhədləri qeyri-müəyyən yurdun adı olaraq ortaya çıxan "Turan" sözünün, sonradan Türk qövmləri birliyinin ən son hədəfi kimi siyasi bir mənə almağa başladı. İlk dəfə Türkiyədə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən ifadə edildi. Bu fikir adamı "Turan"ı özünə soyadı aldı (Əli Turan). Türkcüllüyü ən geniş və xəyalı şəkildə "Turan" olaraq mülkiyə. Beləcə, Turan onda bir gerçək deyil, sırf intellektual bir ideal olaraq qalır və asil gerçək olan Türkiyə ilə ziddiyyət yaratmır.

"Turan" ideyasının Avropada doğduğu təsirdən bəhs edərkən Hilmi Ziya Ülkan yazmışdır ki, "Millet-i Osmaniyyə" birliyinə qarşı qoyulan "İttihad-ı İslam" ilə "Turan" əslində onunla toqquşmuşdular, fəqət ona yeni istinadlar göstürdülər. Fəqət fəaliyyətdə, bunlardan birincisi ingilis imperiyası, ikincisi çar Rusiyası üçün təhlükə kimi görünən bilirdi, Türkiyənin hər iki dövlətə qarşı siyasətində vasitə olaraq işlədildi. "İttihad-ı İslamçılar"dan ingilislər, "Turançılar"dan ruslar ürkdü. Fəqət hər ikisi də almanların işinə gəlirdi. Bunun üçün Almaniya, Orta Şərqi siyasətində türklərin bir tərəfdən "İttihad-ı İslam"çı, bir tərəfdən "Turan"çı olmalarını istəyirdi. Belə ki, iki fikir də, Almaniyanın Şərqi siyasətini qüvvətləndirmək üçün Almaniya başlandı. "Dər İslam" dərgisi Prusiyanın himayəsi altında idi. Qurucusu Prusiyaya maarif naziri oldu. Macarlar və almanlar "Turan" fikrini filoloji və tarixi baxımdan bəslədilər. Ziya Gökalp Turanın türklərin uzaq ideologiyası olduğunu, bu ad altında birləşən oğuzların, tatarların, qırğızların, özbəklərin, yakutların dilində, ədəbiyyatda, kulturdə birləşmək məqsədində olduqlarını yazmışdır. Mütəfəkkir "bu ideologiyanın bir gerçəkliyə çevrilməsi imkanı varmı, yoxmu?" sualını belə cavablandırmışdır: "Yaxın ideologiyalar üçün bu istiqamət aranarsa da, uzaq ideologiyalar üçün aranmaz". Ziya Gökalp bu məqamda kommunizmi ideologiyası ilə müqayisə aparılmışdır: "Lenin bolşeviklik üçün yaxın ideologiya olaraq kollektivizmi, uzaq ideologiya görünmədə də kommunizmi irəli sürmüşdür. Kommunizmin nə zaman gerçəkləşəcəyini soruşanlara bu qarşılığı verir: "Kommunizmin nə zaman tətbiq ediləcəyini indidən müəyyənləşdirmək imkanı yoxdur. Bu Həzrəti Məhəmmədin cənnəti kimi nə zaman və harada görünəcəyi bilinməyən bir şeydir" (3, 23).

Ziya Gökalp Turan ideyasının da bunun kimi olduğunu bildirərək yazmışdır ki, yüz milyon türkün bir millət, ulus olaraq birləşməsi türklülər üçün ən güclü coşqu qaynağıdır. Turan ideologiyası olmasaydı, Türkcülük bu kimi sürətlə yayılmayacaqdı.

Mütəfəkkir Turan ideologiyasının gerçəkləşmə biləcəyi ehtimalını da qəbul etmişdir: "Bununla birlikdə kim bilir, bəlkə gələcəkdə Turan ideologiyası da gerçəkləşmə biləcəkdir. İdeologiya, gələcəyi yaradır. Dünyanın türklər üçün yaxın bir ideologiya olan milli dövlət, bu gün Türkiyədə gerçəkləşmişdir" (3, 23).

Əli bəy Hüseynzadənin Türk dili ilə əlaqədar mülhizələrindən bəhs edərkən Hilmi Ziya Ülkan yazmışdır ki, o, "Qəzetimizin dili" adlı yazısında ("Həyat", № 7, 1905) İslam humanizmi və Qərbi mədəniyyəti arasında bir üstün tutma durumunda qalan Türk aydınları arasında ilk dəfə onları uzlaşdırmağı düşünmüşdür. Ona görə Türk kulturu XIII əsr İslam humanizmi təsiriylə yığılmışdır. "Bu təsiri atmaq Müasirləşmə ilə bu humanist təlim arasında ziddiyyət yoxdur. Qərblilər öz elm terminlərini ölü dillər olan yunanca və latincadan aldığı kimi, biz də elm terminlərimizi orta əsrdə ortaq dil və qismən ölü dil olan ərəbcə və farscadan almaliyiq. İslam humanizmi ilə çağdaş mədəniyyətin, İslamlaşma ilə müasirləşmənin uzlaşdırılması nə dərəcə uğurlu ola bilər? Burası ayrı bir mövzudur. Qəzetimizin dilini sadələşdirməli, yoxsa camaatımıza öz dili olan türkcəni öyrətməli? Məsələ burada! Zənnimizə görə yazdığımızda daha sadə, Qafqazda söylənən türkcəni birləşdirib yazmaq mümkün deyil. Hamımız ayrı bir yerdən gəlmişik, bu şivələrdən birini üstün tutma bilirik. Onları birləşdirməliyik. Çünki ayrı-ayrı hansı şivəni alsaq bir əksikliyi vardır. ... Yeni türkcə isə bir tərəfdən İslam mədəniyyətinin, bir tərəfdən tarixi hadisələrin təsiriylə ərəbcə, farscadan bir çox sözlər almış, zamanla dilimiz bu iki dillə qarışmışdır. Türklərin milli xarakterləri İslam olmağa uyğun olduğu kimi, dilləri də farsca və ərəbcədən sözlər almağa əlverişlidir. Necə rus, fransız, ingilis kimi yeni Avropa dilləri irəliləyərək bilmək üçün Yunan və bütün dilləri kimi ölü dillərdən faydalansalar da yeni türkcə bu gün bir baxımdan ölü, bir baxımdan diri olan ərəbcə və farscanın lüğət xəzinəsini özünə qaynaq olaraq aldı. Beləcə

Türk şivələrindən biri olan Osmanlı dili o qədər genişləndi ki, ən yüksək fikirləri, ən meca duyğuları ifadəyə ərəbcə və farscadan daha qüvvətli bir hala gəldi. O bu halında Avropa dilləri ilə rəqabət edə bilər. Bu qədər ki, yeni türkcə, ərəbcə və farscanın yalnız sözlüyündən faydalanır ... Elmlər irəlilədikcə, icadlar və kəşflər çoxaldıqca başqalarından yeni şeylər alacağımız üçün, bu şeylərə yeni adlar vermək lazım. Avropa dilləri bu adları latın, yunan dillərindən alıb yaradırlar. Sanılmışdır ki, yunan, latın dilləri yeni Avropa dillərindən daha genişdir və bu ölü dillərdə hər yeni icad üçün adlar hazırdır ... Dilimizi yad sözlərlə doldurmaq, yoxsa dilimizdəki əksikləri tamamlamaq üçün bu dillə tarixi, dini və ədəbi əlaqəsi olan ərəbcə və farsca müərciatı doğru? İçimizdə doğma dilin dəyərini bilən hər kəs ikinci yolu tutar" (7, 272).

Hilmi Ziya Ülkan bu təkliflərdən heç birinin yaşamadığını qeyd etmişdir: Əli bəy bizdə farscanın ədəbiyyat, ərəbcənin elm dili olduğunu unudur. Bunun üçün Gökalpın ərəb dili əsasında hazırladığı sözlər nisbətən daha çox yaşamışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin 1905-ci ildə müdafiə etdiyi bu fikrin 1911-1912 illərdə Ziya Gökalp tərəfindən mənimisənliyini bildiren Hilmi Ziya Ülkan yazmışdır ki, Gökalpın elm terminlərini müqəddəs kitabın dilindən almaq qaydası, bu ilk təklifin bir az dəyişmiş bir şəkildir. Belə ki, yəni onun "Türkcəlaşmiş Türkcədir" qaydası da Əli Turanın bu yazısında ifadə edilir. O bununla ilk dəfə Türk dünyasında Türkcülük, İslamçılıq, Avropaçılıq arasında bir münaqişə olmadığını irəli sürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir bəy Hacıbəyovla Əli bəy Hüseynzadə arasında dil məsələsi ilə əlaqədar mübahisə olmuş, onlar bir-birlərini tənqid etmişlər. Türkcüllüyün yaranıb formalaşması uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Türkcülük tarixində bütün türkdilli xalqlar, xüsusilə Azərbaycan və Türkiyə mütəfəkkirləri bir-birləriylə qarşılıqlı münasibətdə fəaliyyət göstərəcəkləri ilə xidmət etmişlər.

Beləliklə, Azərbaycan mütəfəkkirləri Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə Türkcülük tarixində misilsiz xidmətləri olan dahi şəxsiyyətlərdir. Türk alimi Hilmi Ziya Ülkanın yaradıcılığında onlar haqqında yazılar da bunu parlaq şəkildə ifadə edir. Hilmi Ziya Ülkanın Əli bəy Hüseynzadənin təsiriylə Ziya Gökalpın Türkcülük cərəyanına daxil olması, "Türkcəlaşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" fikriylə "Turan" ideyasını ondan mənimisənliyini yazması xüsusilə maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Əhməd bəy Seçilmiş əsərləri. Tərtib edənlər: Əziz Mirzəmədov, Vilayət Quliyev. Bakı, 2007.
2. Gökalp Ziya Kültür və mədəniyyət Türkcəşmə, İslamlaşmaq, Müasirləşmək. Konya, 2010.
3. Gökalp Ziya. Türkcüllüyün əsərləri. Hazırlayanlar: MəhİR Ünlü, Yusuf Çoşuksöken. İstanbul, 1987.
4. Hacıbəyov Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni, qeyd, izah və lüğətin müəllifi Mirabbas Aslanov. Bakı, 1985.
5. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfi tarixi. Bakı, 1994.
6. Ülkan Hilmi Ziya. Millet ve tarih suuru. İstanbul, 2008.
7. Ülkan Hilmi Ziya. Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi. İstanbul, 1994.
8. Ülkan Hilmi Ziya. Ziya Gökalp. İstanbul, 2006.

XÜLASƏ

Azərbaycan alimlərinin Türkcülük tarixində xidmətləri

Məqalədə XIX əsrdən başlayaraq Türk xalqlarını düşündürən əsas məsələlərdən birinin Türkcülük olduğu bildirilir. Burada Türkcüllüyün yaranıb formalaşmasının uzun bir tarixi dövrü əhatə etdiyi, Türkcülük tarixində bütün türkdilli xalqların, xüsusilə Azərbaycan və Türkiyə mütəfəkkirlərinin bir-birləriylə qarşılıqlı münasibətdə fəaliyyət göstərəcəkləri qeyd edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan alimləri Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939), Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1942) Türkcülük tarixindəki fəaliyyətləri geniş şəkildə göstərilir.

РЕЗИМЕ

Значение азербайджанских ученых в истории пантуркизма

В статье говорится, что основным вопросом, размышляющим тюркские народы начиная с XIX века - это вопрос пантуркизма. Здесь особо отмечается долгий исторический период формирования пантуркизма, взаимовыгодная деятельность всех тюркоговорящих народов в истории пантуркизма, и особенно азербайджанских и турецких мыслителей. В статье широко освещается деятельность в истории пантуркизма азербайджанских ученых Ахмед бек Агаоглу (1869-1939) и Али бек Хусейнзаде (1864-1942).

SUMMARY

Services of Azerbaijani scholars in Pan-Turkism History

The article shows that from the beginning of 19th century the main thoughts of Turkish people were Pan-Turkism. Also the mutual relations of turkish speaking nation thinkers in Pan-Turkish history are mentioned, especially between Azerbaijan and Turkey. In the article activities of Azerbaijani scientists in Pan-Turkish history Ahmad bey Agaoglu (1869-1939), Ali bey Huseynzade (1864-1942) were widely shown.

YUNUS İMRƏNİN POEZİYASI VƏ KLASSİK ƏDƏBİYYATDA EŞQ FƏLSƏFƏSİ

Pərixanın SOLTANQIZI,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Yunus İmrə, məhəbbət, ağıl, elm.

Böyük türk şairi Yunus İmrənin doğulduğu və dəfn edildiyi məkan indiyədək mübahisəli olaraq qalır. Səyyah-dərvişlik həyatı yaşayan şairin məzarının Azərbaycanda da mövcudluğu ehtimal olunur. Elmi mənbələrdə onun, əsasən, Qaxda olması göstərilir. Hətta burada dəfn olunması fərziyyəsi var. Yunus İmrə hansı məkanda doğulursa-doğulsun, dəfn olunursa-olunsun, fərqi yox, ora onun vətənidir. O, ümumtürk xalqına məxsusdur.

Aşılıq, eşq bəşəri mövzudur. Məhz buna görə də həmin mövzuda yazan şair bəşəri şairdir. Yunus İmrə də sevgilərlə dünyaya gəlib, yaşayıb-yaradıb, aşıqlığı, eşqi tələqin edib, sevcənlərinin əhatəsində haqq dünyasına qovuşub. Rahat-rahat uyuyur.

Elmi ədəbiyyatda şairin heca və əruz vəznlərində "Divan"-ı, məsnəvi formasında "Risələtün-nüşriyyə" (Nəsihətnamə) əsərləri məlumdur. Bunlardan başqa, rəvayatlara görə, 2 min şeiri itmişdir. "Guya 3 min şeirdən ibarət dəftər Molla Qasım adlı bir nəfərin əlinə düşür, şeirləri oxumağa başlayan bu şəxs başqa əqidə sahibi olduğu üçün şeirləri bəyənməyərək 1000 şeiri yandırır, 1000 şeiri isə suya atır. Növbəti şeirlərin birində Molla Qasım öz adını görür, yandırdığı və suya atdığı şeirlərin aqibəti ilə əlaqədar Yunus İmrənin qabaqcadan verdiyi məlumata rast gələrək etdiyi əməldən peşman olur, qalan 1000 şeirə toxunmur" (6.548).

Yunus İmrənin şeirləri eşqdən doğulub. Eşq fədakarlıq istər. Yunus İmrə də özünü bu yolda fəda edib, ömrünün sonuna kimi qətrə-qətrə əriyib.

Onun "Məcnunluğu" Leyliyə deyil, ilahi varlıqadır. Bu aşılıq məsafəsi, eşq vücudunun mühərriki olan ürəkdən - ürəyədir. Yanan hər nə varsa, o, ətrafa səs salır. Hətta kiçik əşya belə sobada yananda - "çirt-çirt" səslənir. Yunus İmrənin ilahi varlığa, tanrıya olan eşq yanlış bütən dünyaya səs salıb. İlahi varlığa olan bu eşq o qədər böyük, o qədər möhtəşəmdir ki, Yunus İmrə bu aləmdə həm şamdir, həm pərvana. İnsan zərrə bir Tanrı əmanətidir ki, o, "can içində oturub ilahi nuruyla dolu dərviş könlünü arş eyləyən dostdan gəlir". Yaradılmışı yaradandan ötəri sevan Yunus həmin "zərrə"nin bütünü olana - Allaha aşıqdır. Bir könül əri olan Yunus İmrənin bu ilahi sevgisinin Tanrısız fəlsəfədən qaynaqlanan fəlsəfi humanizm Allahsız bir sevgi olaraq düşünülə bilməsi əsla mümkündür deyil. Mütəəvviflərə görə, iki elm var. Biri əsasında ağıl dayanan zahir elmdir (və ya şəriətdir). Onun da məkanı mədrəsələrdir. İkincisi - İlhama söykənən həqiqət elmidir - könül elmidir. Sufilərə görə, bu "irfan" elmidir. Allah elmdən çox irfanla bəyan olunur. Bu da o deməkdir ki, hər gözə, hər könülə görünməyən Tanrı yalnız eşq yolu ilə gedilən irfanla bilinir. "Bütün türk ədəbiyyatı mənşəindən bu günə qədər ondan daha böyük bir mütəəvvif şair yetirə bilməmişdir" (F.Köprülü). "Yunus İmrə milli dühadır", "möhtəşəmdir" (1.9).

"Eşqin ülviliyi və sırr dolu mahiyyətindən danışan dərviş Yunus gözləri həmişə mənəvi aləmin dərinliklərinə dikili olduğu görə ki, hətta təbiət lövhələrindən bəhs edən zaman bu lövhələri vicdanı rənglərlə boyayır. Onlara əxlaq, hikmətəməz bir məzmun verir. Hər biri min naz ilə həqqəti vəsf edən, çiçəklərdən Tanrının ətrini alan Yunus ilahi eşqin qüdrətli tərənnümçüsüdür" (1.56).

"Divan"-ında ali hissələrdən danışan şairin eşq fəlsəfəsinə görə, eşqsiz insan həyatda yoxdur. Əgər bir şeyə sevgisi olarsa, o, aşıqdır. Aşıqdırsa, deməli, o, həyatda var, yaşayır:

Eşqsiz adam dünyədə bəllü bilin ki, yoxdur.

Hər birisi bir nəsnəyə sevgisi var, aşıqdır. (1. s. 36).

Böyük Nizami demişdir:

Eşqsiz bir adam bir neydir - qırıq.

Yüz cam olsa da ölüdür artıq. (1.s.36).

Tanrının evində olan yüz bir bəzakli sevgidən şair aşıqə könlünə yaxın olanı, layiq bildiyini seçməyi məsləhət görür:

Çələbün dünyəsində yüz bin dürlü sevgi var.

Qəbul et kəndözünə, gör qanğısı layiqdir. (1.s.36).

"Ancaq eşqlə köülləri fəth etmək olar", "Əgər eşqi seversən, can olasan, köüllər təxtinə sultan olasan" - deyə şair varlığın özünə bağlanmanın fəlsəfi dərkindən keçir. Yerini, göyünü, bütün varlıqların eşqdən yarandığını və eşqin tarixinin olmadığını söyləyir:

Əvvəl yer-göy yox ikən var idi eşq bünyadı.

Eşq qədimdir. əzəli eşq gətirdü nə varın.

Əvvəl əzəl həzminə kim dost yüzün gördisə,

Anın camdır aşıq, sor ondan eşq xəbərin

Eşqi heç bir nəsnəyə məsəl bağlasan olmaz

Dünyədə, axirətdə nə dutisar eşq yerin?! (1.s.105).

Bu dünya da, o dünya da, axirət də eşqdən yarandı. Hər iki dünyada eşq elə bir anlamdadır ki, o, heç nə ilə müqayisə olunmadığı kimi əvəz də oluna bilməz. Onun yerini heç nə tutmaz. Bu eşqin Yunus İmrə tərifiyədir. Ondən əvvəl yaşamış Azərbaycan mütfəkkiri, filosof, şair Nizami Gəncəvi də eşqin tərifiyəni verməmişdir. Eşqsiz həyatın boş, mənasız olduğunu, bütün cahanın eşqdən yarandığını, ancaq eşq yolunun doğru, düzgün olduğunu göstərmişdir:

Eşqdır mehrabı uca göylərin

Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!

Eşqin qulu ol ki, doğru yol budur,

Ariflər yanında, bil eşq uludur,

Eşq olmasaydı xilqətin camı,

Dirilik sarmazdı böyük cahanı.

Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər

Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.

Maqnit olmasaydı eşqin əsiri

Çəkməzdi özünə dəmir zənciri... (7.s.94)

Yunus İmrə şeirlərində aşıqı, ona sevine, xoşbəxtlik gətirməyən eşqin ağırlıqlarından xəbərdar edir, aşıqların eşq evində gecəsi-gündüzü olmadığını, eşqin acı şərbətini içən aşıqların gününün ah-vayla, eşq fəryadlarıyla keçdiyini söyləyir:

Xocam, aşıq olanların işi ah ilə zar olur.

Həsrətindən ol məşuqun göz yaş bınar olur - (1.s.40.).

Yunus İmrədən 2 əsr əvvəl yaşamış böyük Xaqani demişdir:

Yazıqlar, vay o qəlbı yanmış aşıqlara ki,

Bir nəfəs çəkməmişdir qeyri-sənin havandan.

Onun görən olmadı şad gününü biz əsla

Sevinc yeli əsmədi dalsınca heç zaman. (10.s.340).

Eşqin acı şərbətini böyük Füzuli də içib. Onun nə kimi ağırlıqları var, fəryadları var onunla dost olub. Çəkdikləri belə ona azlıq edib. Tanrıdan eşqin bəslələrindən daha bəzərni, daha müsibətini diləyib:

Ya rəbb, bəlavə-eşq ilə qıl əşinə məni!

Bir dəm bəlavə-eşqdən etmə cüda məni!

Az eyləmə inayətini əhli-dərddən.

Yəni ki, çox bələlara qıl mübtəla məni. (8.s.113)

Şah İsmayıl Xətai də eşqin bələlərindən xəbərdardır. Çəkdiyi acılara baxmayaraq ona iztirablar verən eşqindən şaddı. Onunla qürurları Eşqinə sadıqdır. Canansız, eşqsiz yaşamaq istəmir. Bu eşq yaralarını sağaldacaq "dərman"dan da imtina edir:

Ya ilahi, sən məni bişqi-canan eyləmə,

Eşq ilə şadəm, dəxi dərdimə dərman eyləmə. (12.s.113)

Eşq sevgidir, eşq həyatdır, eşq ölümdür! Eşq elə bir hiss, duyğudur ki, o bizimlə birgə doğulur. Bu eşq öncə yaradana, ilahi varlığa, "Tanrı"yadır. Sonra da onun yaratdıqlarına, Eşqlə doğulub, eşqlə də bu dünyadan köçürük. Eşq onda gözəldir ki, əzabsız, iztirabsız, şərbəti acı yox, şirin olur. Bu halda aşıqlıq xoşbəxtlikdir. Böyük Nizami təsadüfi deməmişdir: "Eşqsiz bu dünya soyuq məzardır, Yalnız eşq evində rahatlıq vardır".

Aşıqlığın də tipləri var. Aşiq var (Məcnun) Füzuli eşqi yaşayır, çəkdiyi əzablardan, iztirablardan yorulmaq, usanmaq bilmir, əksinə: "Olduqca mən əl götürməm bələdan iradətim", "Gəldikə dərdinə betər et mübtəla məni?!..." Tanrıdan diləyir. Aşiq də var Nigari ilə xoşbəxtidir. Eşqin bələlərindən uzaqdır. Onu üzən yalnız Nigarının nazü-qəmzəsidir. Hicrandır. Yunus İmrədə hər iki aşıqlıq var:

Yenə seyr eylədi könlüm dostun camalın arzular,

Hicrə qatılmaz könlü, dostun camalın arzular. (1.s.110)

Yunus İmrənin bir eşq fəlsəfəsi var. Bu fəlsəfəyə görə də dünyanın dayaq nöqtəsi eşqdır. Bütün kainat onun ətrafında fırlanır. Ondan can alır. Onun üzərində dayanır, hər bir dərdin dərmanı yalnız eşqdır:

Sevərsən dünyəyi möhnət bulasın,

Ərənlər sirrini qaçan tuyasın. (1.s.105)

Yunus İmrə sufi şairdir. Onun "Divan"ına daxil olmuş şeirlərinin böyük əksəriyyəti aşıqlığın, eşqin təntənəsidir. Eşq şərqiləridir. Bu nəğmələr insan şəxsiyyətini ucaldır. Ali səviyyəyə çatdırır.

Aşıqlıq yolu elə bir karvandır ki, bu yolda əql də, iradə də kara gəlir. Aşiqin könlü, canı yalnız əqli ilə birgə qarar verir. Eşq, əql, elm, əgər onlar arasında paralellər aparılsa, qalibiyyət eşqindir. Bu Nizamiyə, Yunus İmrəyə, Nəsimiyə, Füzuliyə görə də belədir.

Aşıqlarını ancaq aşıqlar anlar. Eşqin bələsini ancaq onu yaşayanlar bilər:

Xaqani, hər kəsin payı deyil eşq,

Olmaz nakəslərdə ondan nişana!

Aşıqlıq dünyasına qədəm qoymayan insan

Ürəyinə gözündən axıtmamışdır al qan.

Hər kəsə ki vurməyib qəm oxunu məhəbbət.

O, eşqin əhvalını biləcəkdir haradan? (10.340)

Ürəklərinə "qəm oxu" vurulan yuxarıda adları çəkilən müfəkkirlərin yaradıcılığında sufi görüşlərə baxmayaraq onların şeirlərində, qəzəllərində yaşamış hisslərin, duyğuların ifadəsi var. Hətta bu hisslər, duyğular ölməz Nəsimidə də özünü göstərir. Yunus İmrə də bundan istisna deyil:

İki cahən zindan isə gərək bana büstan ola,

Ayrıq bana nə gəm-güssə, çün inayət dostdan ola. (1.s.31)

Eşq yoxsa, əql?! Sualına cavabı belədir: Yunus İmrə yazır:

Ey dost, səni sevəndən əqlim getdi, qaldım bən

İrmaqları seyr edib dənizlərə taldım bən

Könlüm, camım, əqlim, bilim, sənin ilə qarar verər:

Əvvəl dəxi bu əqli can sənin ilə əsl məkən

Axır yenə sənəsin məkən üz vuraram səndən yana. (1.s.60)

Əql eşq ilə bir məkəndə - vücudunda olsa da eşqə düşəndən əqli getmiş, yalnız bütün vücudu eşqdır. Eşq bütün varlığına hakim kəsilmişdir. Nəsimi də eşq mərzəsinə tutulandan əqli ilə yad münasibətdə bulunmuşdu. Eşqi əqlinin əlindən hakimiyyəti alıb. "Eşq ilə mən aşınayəm, Əql ilə yad olmuşam". Füzuli də əqlindən məşuqəsinə şikayət edir:

"Əql yar olsaydı, tərki-eşqi yar etməzdim? İxtiyar olsaydı, rahət ixtiyar etməzmiydim?"

Yunus İmrənin görüşlərində elm də eşq ilə bir araya gəlir. Eşq elə bir sirdir ki, elm də bu sirri açmaqda acizdir.

Elm ilə, hikmət ilə kimsə irməz bu sirrə

Bu bir əcaib sirdir elmə, kitaba sığmaz. (1.s.25)

Böyük Nizami demişdir:

Bu dünya eşqdır, qalan fırlıdaq,

Eşqdən başqa şey boş bir oyuncaq. (7.s.93)

Ölməz Məhəmməd Füzuliyə görə:

Eşq imiş hər nə varsa aləmdə,

Elm bir qılı-qal imiş ancaq (8.s.29)

Hörmətli alim Cəlal Bəydili (Məmmədov) yazır: "Füzuli kimi dərviş Yunus da elm ilə eşq arasındakı çarpışmanı eşqin xeyrinə həll edir". Halbuki Füzuli Yunus İmrədən sonra yaşadığından Yunus İmrə Füzulidən öncə "çarpışmanı eşqin xeyrinə" həll eləyir. Eşqin, aşıqlığın bütün hallarını göstərən Yunus İmrənin divanı haqqında F.Köprülü yazır: "Divan"ının böyük qismi eşq fəryadlarıyla doludur". Yunus İmrənin eşq fəryadları hakim ideologiyaya qarşı üsyandır. Eşq onlarla müharibədə qalibiyyətdir. Ancaq onu da etiraf edək ki, bəşər ədəbiyyatında, bəşər tarixində bu yolda Füzuli fəryadına heç bir aşıqın fəryadı çatmaz. Bu fəryad aşıqlığı, eşqi buxovlayan bütün qayda-qanunlara, zəncirlərə qarşı ahu-fəğandır. Füzuli eşqi insanın-insana olan ilahi bir eşqdır. Bu eşq ali mərtəbələrin mərtəbəsidir. Bundan o tərəfi yoxdur desək, yanlışdır, yanlışdır. Ədəbiyyatşünaslıqdan məlumdur ki, Füzuli "Leyli və Məcnun" əsərini nəzmə çəkərkən Nizamını özünə müəllim bilmiş, müəllim isə bu əsəri yazmaq sifarişini alanda tərəddüd etmiş, onun ağırlığından şikayətlənmişdir.

Aşıqlığın tipləri olduğu kimi, eşqin də müxtəlifliyi var (Biz bu barədə yuxarıda bəhs etmişik). Böyük nasir Yusif Vəzir Cəmənzaminlinin "Ağ buxaqda qara xal" hekayəsinin qəhrəmanı mərsiyəxan eşqi yolunda əqidəsindən üz döndərir, dini, məscidi atır, ağ buxaqlı, qara xallı gözəl - ilahi eşqin əsiri olur. "Cənnətin qəbz"ində Usta Ağabala məşuqəsinin - "cənnətin" əsiridir. Bu aşıqlıq onun əqlini əlindən alır və o, "aşığılığının" qurbanı olur. "Şaqqulunun xeyir işi"ndə Şaqqulu məşuqəsinin birinci dəfə görməklə aşiq olur. Mühitin qanunlarına tabe olmur. Sona qədər də öz eşqinə sadıq qalır. Halbuki "əqilli" ola da bilərdi. "Ölülər"də İsgəndərin məşuqəsi maarifçilikdir - millətinin maariflənməsi. Əğyari cəhalət, nadanlıq. Onun da mühitdən aldığı dəmğə "məcnunluqdur". Cavidin qəhrəmanı aşiq Şeyx Sənan gürcü qızı Xumara olan eşqindən onun atasının çobanı olur. Donuzlarını otarır. Köpək diş qurda aşiq olmasaydı, sahibinin sürüsünü ona yem etməzdi. Cəzasını əli-ayağı bağlı üzəsağı ağacdən asılmaqla çəkməzdi (Nizami Gəncəvi. "Yeddi gözəl") və s. (bu aşıqların aldığı nəfəs də eşq fəryadları ilə doludur). Bu eşq müxtəlifliyi Yunus İmrədə ilahi varlığın yaratdıqlarına Yer üzündə hər nə varsa onadır.

"İnsan sevməyi bacardığı anda özünü dərk edib və barbarlığın daşını ataraq mədəniyyətin təməlini qoyub. O, başqa canlılardan seçildiyini, yüksəkliyini, kamilliyini, aşıqlığını ilk olaraq eşq atəsinə tutulması ilə anlayıb" (professor R.Qafarlı. s.4)

Nizami Gəncəvi məhəbbət mövzusunda yazdığı "Xosrov və Şirin" poemasında eşqin ailiyyəti təsvir edir. Məhəbbətin təsiri ilə insanın dəyişməsinə, kamilləşməsinə göstərir. Fərhad Şirinin yolunda Bisütun dağı küllünlə çapır. Hər dəfə Bisütun dağına onun vurduğu küllügdən qopan səslər Fərhadın eşq nəğmələridir. Məşuqəsinə qovuşmaq, vüsala çatmaq üçün bu nəğmələr eşq fəryadlarıyla doludur. Yunus İmrə də aşıqları Fərhadə bənzədir:

Yüz bin Fərhad küllünlə alıp qazar tağlar bünyadını

Qayalar küstüb yol edər əbi-həyat aqıtmağa. (1.s.15)

Fərhad tək deyil, yüz minlərlə onun kimi aşiq var ki, küllünlə qayaları çapır. Qayalar aşıqların göz yaşlarından yaranan bulaqlardan suların axmasına yol verir. Təəssüf ki, bu

böyük türk şairi məhəbbət mövzusunda süjetli bir əsər yaratmayıb. Bu da şübhəsiz ki, onun ömrü boyu keçirdiyi dərişlik-səyahat həyatı ilə bağlı olub.

Onu da qeyd edək ki. Yunus İmrənin eşq nəğmələrində bir ziddiyyət var. O bir tərəfdən eşqin elmə, kitaba sığmadığını, "Elm ilə, hikmət ilə kimsə ırmaz bu sırı", "Bu bir əcaib sındır, elmə, kitaba sığmaz" deyirsə, digər tərəfdən aşıqları eşq elmindən xəbərdar edir: "Eşq elmün xəbərini desəm eşdərmişin? Yoldaş olub ol yola sən belə gedərmişin?" və ya "Səni sevəli dost üzüm nura boyandı" söyləyir. Başqa bir şeirində "O eldə ay, gün olmaz, ay gedilib tutulmaz. Eşq olan can qüssəsiz olmaz. Digər tərəfdən eşqə düşəndən aşiqin qəmini, kədərinə, qüssəsini gülüş əvəz edir. Aşiq sevirir, şadlanır, gülür, danışır:

Ol canda ki, eşq ola, onda qüssə olmaya,

Bu eşq bana gələndən qüssəmi getdi güldüm bən" (1.s.85) deyir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Yunus İmrə. Əsərləri. "Öndər" nəşriyyatı, Bakı, 2004
2. Yunus İmrə. Aşiq Veqsəl. İki zırvə (şeirlər). "Yazıcı", Bakı, 1982.
3. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli), "Ozan", Bakı, 1998.
4. Romazan Qafarlı. Şorqədə eşq fəlsəfəsi və Nizami. "Leyla" nəşriyyatı, Sankt-Peterburq, 1997.
5. P.Xəlilov. Şərqi slavyan və türkdilli xalqların ədəbiyyatı. Dördüncü cild, Bakı, 1988
6. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı, Bakı, "Konatant Empara", 2011.
7. N.Gəncəvi. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. IV cild, Bakı, Elm, 1985.
8. M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıcı", 1984.
9. M.H.Səhrivar. Yalan dünya. Bakı, 1993
10. Ə.Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1956, 1978
11. İ.Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtibatı - Ə.Səfərli. Bakı, 1991.
12. Ş.İ.Xətai. Seçilmiş əsərləri. Tərtibatı - Ə.Səfərli. Bakı, 1988.

XÜLASƏ

Yunus İmrənin poeziyası və klassik ədəbiyyatda eşq fəlsəfəsi

Əsərdə klassiklərin eşq fəlsəfəsi tədqiq olunur. Əsas tədqiqat obyektini Yunus İmrənin eşq fəlsəfəsi elmi təhlil edilir. Şairin ilahi varlığa ("Tanrı"ya) olan eşqindən danışılır. Elmi paralellər aparılır. Eşq, aql, elm. Bunların hansı üstündür? Bu suala aydınlıq gətirilir, birincilik eşqə verilir.

РЕЗЮМЕ

Поэзия Юниса Имры и философия любви в классической литературе

В статье исследуется философия любви классиков. Основным объектом исследования является любовная философия Юниса Имры. Здесь говорится о любви поэта к Великому создателю, проводятся параллели любви, ум, наука. Какое же из этих понятий первичнее? Здесь находится ответ на данный вопрос. Первенство занимает любовь.

SUMMARY

The poetry of Yunus Emre and loving philosophy in classical literature

In this article is researched the loving philosophy of classics Yunus's loving philosophy is analysed scientifically. It is spoken about believing in God, loving in heaven and it is also taken scientific parallels. Which is more important? Love, human mind, science. The question is answered. It's given the first place to "love".

DİL VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT

Mehri İMANQULİYEVA,
Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: Dil, mədəniyyət, ünsiyyət.

Hər bir xalq öz dili ilə tanınır. Dildə xalqın mədəniyyəti, ruhu əks olunur. Dil yaranıb formalaşdığı dövrdən etibarən cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan ünsiyyət vasitəsi rolunu daşımışdır. Cəmiyyətdə formalaşan, inkişaf edən dil aid olduğu xalqların keçmiş və tarixidir. Müasir insan kollektivlərinin məhsulu sayılan dil durmadan zənginləşir və bu onun təbii halı, ən başlıca keyfiyyəti sayılır. Dil mədəniyyətin özüdür. Mənəvi aləmi öyrənmək, onun nə dərəcədə zəngin olduğunu araşdırmaq dilin inkişaf yolu və məqsədidir. Mədəniyyətin formalaşdığı cəmiyyət isə dilin inkişafına təsir etdiyi qədər, həm də onu istiqamətləndirir. Cəmiyyətdə inkişaf yolu keçən dil hər bir xalqın milli şüurunu özündə əks etdirir ki, bu da dilin hansı istiqamətdə yenilənməsi, zənginləşməsi deməkdir. Dildən ən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn, hələ Aristotel özünün "Ritorika" əsərində qeyd edirdi ki, dil başqalarını inandırmaq üçün, yeni təbiyə məsələlərinin həlli üçün, o cümlədən vətəndaşların milli ruhda təbiyə olunması üçün istifadə edilir.

Dil xalqın sosial yaddaşının bir hissəsi olub yalnız fəaliyyətini deyil, idrak və mənəvi davranış normalarının ümumi əsaslarını təşkil edən mənalardan məcmusu sayılır. E.Sepirə görə, dil maddi mədəniyyətin inkişafının ən erkən mərhələlərindən də xeyli əvvəl yaranmışdır. Deməli, dil yaranmasa idi mədəniyyətin inkişafı baş verə bilməzdi.

O qeyd edirdi ki, dil "mədəni" funksiyaya malikdir. Yəni hər bir mədəniyyətin məzmunu dilin köməyi ilə ifadə edilir və ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə bağlıdır.

XIX əsrin ən böyük şəxsiyyətlərindən biri olan Alman alimi Vilhelm fon Humboldt isə dillə təfəkkürün qarşılıqlı təsirini şərh etmiş və bölünməz dialekt vəhdətdə olduğunu qeyd etmişdir. O, bütün dillər arasında əlaqə olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışdır (8, 79).

Dili icimai hadisə sayan Ferdinand de Sössür isə deyirdi: "Dilçiliyin yeganə və əsl obyektini dildir... (8, 115). Deməli, dil milli xarakter və xüsusiyyətləri özünəməxsus şəkildə formalaşdırır və cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsinin tərkib hissəsinə çevirir. Hər hansı bir milləti məhv etmək üçün ilk növbədə onun dilinə təcavüz olunur. İstənilən dilin inkişaf etməsi, lüğət tərkibinin formalaşması, həmin dildə müxtəlif elm sahələrinin inkişafı olmadan mövcud ola bilməz.

Tarixə nəzər saldıqda müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda dövlət dili funksiyasını ayrı-ayrı dillərin - ərəb, fars, rus dillərinin daşınmasının şahidi oluruq. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Azərbaycan dili

ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Lakin, məlumdur ki, Azərbaycan adəbi dili dövrümüzdə qədərmin ildən artıq inkişaf yolu keçmişdir. Dilimizin tarixi köklər çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, ümumtürk mədəniyyətinin yaranmasında və inkişafında xalqımızın böyük rolu vardır.

Dilimizin cəmiyyətlə qarşılıqlı inkişafı və zənginləşməsinə nəzərən deyə bilərik ki, ötən dövrlərdə həm xalqımız, həm də dilimiz müəyyən məhrumiyyətlərə məruz qalmışsa da öz saflığını, milli ruhunu, sintaktik quruluşunu qoruyub saxlamaqla bərabər, həm də inkişaf etdirmişdir. Beləliklə, dil milli mədəniyyətin, insan şüurunun, xalq təfəkkürünün, formalaşdığı cəmiyyətin, yaşadığı tarixi axarın və zənginləşən lüğət tərkibimizin mayasıdır. Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı B. Çobanzadənin, M. Şirəliyevin, Ə. Dəmirçizadə, M. Hüseynzadə, Ə. Orucov, S. Cəfərov, Ə. Abdullayev, F. Zeynalov və s. kimi dilçilərin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Humboldt öz prizmasından yanaşaraq dili belə qiymətləndirmişdir: "Dünyada iki eynilik yoxdur ki, bir xalqın dili ilə onun ruhu qədər eyni olsun."

Türk dünyasının birliyi perspektivləri haqqında düşünən M. K. Atatürkün Türkiyə daxilində yürütdüyü dil siyasəti onun dil məsələsinə həmişə xüsusi diqqət yetirməsini bir daha sübut edir. Dili mədəni körpü sayan Atatürk Humboldtdan xəbərsiz olaraq 1933-cü ildə, sentyabr ayında dil haqqında türk mədəniyyətini, türk əxlaqını, türk təfəkkürünü əks etdirən fikir söyləmişdir: "Dillə şüur arasında qırılmaz bir bağ vardır. Milli şüuru inkişaf etdirmək üçün yetər ki, dili inkişaf etdirəsən".

Biz bilərik ki, insan dünyaya göz açdığı andan Allahın ona bəxş etdiyi şüur ətraf aləmin, ən əsası isə mühitin və cəmiyyətin təsiri ilə formalaşır, inkişaf edir. Bu prosesdə dilin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Çünki dil vasitəsilə əşyaların adını öyrənir, yaşadığımız dünyanı dərk edirik. Ayrı-ayrı xalqların özünəməxsus dili ilə şüuru arasındakı vəhdət müxtəlif dünya baxışlarını, adət-ənənələrini, yaşam tərzini meydana çıxarır. Belə ki, dil spesifik ictimai hadisə olub hər dəyişiklikləri özündə əks etdirmə qabiliyyətinə malikdir. Bu baxımdan, milli şüurumuzu və dilimizi paralel şəkildə inkişaf etdirməliyik ki, həm dilimizi, həm də milli - mədəni dəyərlərimizi möhkəmləndirək və qoruyub saxlayaq.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev isə dil haqqında belə söyləmişdir: "Hər millət öz dili ilə yaranır. Dilini unudan xalq xırda-xırda öz milliliyini də unudar". Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamasını, möhkəmlənməsini, inkişaf etməsini ən böyük nailiyyətimiz hesab edən H. Əliyev Azərbaycan cəmiyyətinin ruhən möhkəmlənməsi üçün dil ilə milli "məən"imizin daima qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı vəhdət təşkil etməsini vacib saymışdır. Heydər Əliyevin yürütdüyü dil siyasətində xalqın müstəqilliyi və onun davamlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heydər Əliyev "bilirdi ki, mədəniyyətin, mədəniyyətin tərəqqisi ilə müşayiət olunmayan iqtisadi inkişaf bütövlükdə cəmiyyətin davamlı yüksəlişini təmin edə bilməz. Heydər Əliyevin bütün fəlsəfi konstruksiyası xalqın milli dirçəlişi, milli qürur hissələrinin oyanması ideyasına əsaslanırdı" (11, 49). Azərbaycan dilinin nüfuzunun qaldırılması,

təbii ki, müstəqillik qazandıqdan sonra daha da gücləndi və dövlət səviyyəsində qorunması təmin olundu. Bu işdə dilinə böyük qayğı ilə yanaşan H. Əliyevin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənablarının Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması haqqında 18 iyun, 9 avqust 2001-ci il, 30 sentyabr 2002-ci il, 2 yanvar 2003-cü il tarixlərdə verdiyi fərmanlar öz ana dilinə göstərdiyi böyük qayğının bariz nümunəsidir. (7, 22).

H. Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" imzaladığı fərmanda oxuyuruq: "Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləndiyi problemlərlə qarşılanmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmlətməmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əylməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir" (7, 23). Prezidentimizin 9 avqust 2001-ci il tarixli "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərmanı isə müstəqillik qazandıqdan sonra verilən ən düzgün qərar idi. Fərmanda deyilir: "Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin" (7, 38). Bir sözlə, ümummilli liderimizin dil siyasətində millilik və beynəlmillətçilik münasibəti optimal şəkildə əlaqələndir və mədəni aləmin ön planda olması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. K. D. Uşinski isə dil haqqında belə deyirdi: "Bir millətə hər bir şeyi ver, əlindən dilini al, o öləcək. Əgər hər şeyini alıb dilini saxlasan, o yaşayacaq". Deyə bilərik ki, məsələn, dünyada qaraçının yeri, dövləti yoxdur, lakin dili var. Bu xalq dilini qoruyaraq onun əsasında tarixini, mədəniyyətini, musiqisini, şeirini, mədəniyyətini yaratmış, öz milliliyini qoruyub saxlamış və yaşatmaqdadır. Təbii ki, dil bilavasitə mədəniyyətlə bağlıdır. İnsan şüuru, düşüncəsi isə dillə bağlıdır. Bu fikrə əsaslanaraq bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək. Məsələn, "Eurovision müsabiqəsi Bakıda keçiriləcəkdir". Türk dilində isə belə ifadə olunur. "Bakı Eurovision müsabiqəsinə ev sahibliyi edəcəkdir."

Belə qənaətə gəlmək olar ki, türk dilində "Bakı" sözü cümlə üzvü kimi mübtədə, Azərbaycan dilində isə yer zərfliyidir. Deməli, ayrı-ayrı dillərdə işlənmiş və eyni fikri ifadə edən cümlənin nəinki quruluşu, hətta cümlə üzvləri də dəyişir. Beləliklə, düşüncə tərzini də dəyişir. Deməli, hər bir millətin düşüncə tərzini onun dilində öz əksini tapır. İndi isə başqa bir cümləyə diqqət yetirək. Məsələn, "Qoca qarını axtarmağa getdi". Bu cümlədə bilinmir ki, qoca qarının axtarışı, yoxsa bəyin gəlini axtarması nəzərdə tutulub. Çünki türk dilində "koca" bəyə, "karı" isə xanıma deyirlər. Bizim dildə isə bu sözlər belə işlənir. Azərbaycan dilində yaşlı qadının arxasınca getmək mənasını ifadə edir. Deməli, dildəki hər bir söz belə öz ifadə tərzinə, funksiyasına görə dilin daşıyıcısı olan millətin şüurunun ifadəçisidir. Bu baxımdan 1907-ci ildən Azərbaycan dilinin varlığı uğrunda mübarizə başlamışdır. Bu mübarizədə öndə gedən ziyalılardan biri Firudin bəy Köçərli olmuşdur.

Firudin bəy Köçərli demişdir ki, Azərbaycan xalqı min ildən bəri yaşamış, formalaşmışdır, çünki onun ana dilisi var, ana dilini O, Uşmskidən sitat gətirərək deyir: "Bir millətə hər bir şeyi ver, ana dilini al, o, fəvri olar, amma hər şeyini al, dilini ver, o, fəvri olmaz". Ö. F. Nemanzadə dil haqqında belə deyir: "Dil millətin tək nişanıdır. "Düzdür, çünki hər hansı bir millətin tarixini, mədəniyyətini öyrənmək istəyiriksə, biz ilk növbədə onun dilinə bələd olmalıyıq. Hər bir millət məskunlaşdığı yerdən asılı olmayaraq dilini qoruyub saxlamağı bacarmalı və yaşatmalıdır. Çünki vətənsiz millət yaşayar, amma dilsiz yox. Dil həm çoxcəhətli, həm də mürəkkəb ictimai hadisədir. Dil bilavasitə mədəniyyətlə bağlıdır. Məlumdur ki, dil daim dəyişir. Dillərin hər biri özü - özlüyündə zəngin tərkibə, müxtəlif quruluşa və geniş ifadə imkanlarına malikdir. Həm fərqli, həm də mürəkkəb işarələr sistemində malik olan dil cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətə, həm də, mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan dilinin yaranması və bugünkü səviyyəyə qalxması Azərbaycan xalqının tarixi ilə möhkəm bağlıdır və mürəkkəb proseslər nəticəsində millilik xüsusiyyətini qoruyub saxlaya bildi. Həzrətdə Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dili, Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Və biz bu gün bütün ruhumuzla "dərin fikirləri incə çalarındanak olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik" (7, 23) dilimizin millilik xüsusiyyətini qorumalı və yad ünsürlərin dilə təsirinin qarşısını almalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dil məsələləri, Bakı, 1992.
2. Axundov A. A. Bir neçə söz: N. Xudiyev Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil, 1997.
3. Axundov A. A. Dil və mədəniyyət, Bakı, Yazıçı, 1992.
4. Babayev A. M. Diçilivə giriş, Bakı, Maarif, 1992.
5. Babayev A. M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi, Bakı, 1996.
6. Babayev A. M. Dilçiliyimizin məbədi, Bakı, BDU, 2002.
7. Babayev A. M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
8. Qurbanov A. Ümumi dilçilik I cild, Bakı, Nurlan, 2004.
9. Qurbanov A. Ümumi dilçilik II cild, Bakı, Nurlan, 2004.
10. Əliyev F. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası. - Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan, 2008.
11. Novruzov S. Heydər Əliyev və müstəqilliyin əsaslarının yaranması. Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı: "Azərbaycan", 2008.

РЕЗЮМЕ

Язык основа национального самосознания

Настоящая статья посвящается роли и месту в обществе. Национальный язык и национальное сознание и их взаимное влияние в жизни каждого народа ведущий фактор. Существоют различные мнения по поводу языка, интерпретации и его анализа.

SUMMARY

Languages of national morals yeast

The article is about language, its role and place in society. National language and national consciousness and their mutual influence in the life of each nation and the connection is explained. There are different opinions about language interpretation and analysis.

AZƏRBAYCAN DİLİ EKРАНLARDA (Şərhisiz)

Bəli, şərhisiz, çünki siz, demək olar ki, hər gün bu cür söhbətlərin şahidisiniz. Bu söhbətlərin sahibləri dilimizi korlayanlardır.

Filoloq-pedaqoq doğma atası haqqında: Xoşbəxtəm ki, belə bir ata əldə etmişəm.

Professor: ÇıPLaq bədənlə gəzirdi. ReaMinasiyada yatır.

Müəllim: Elə bil ki, dərslilərin bir hissəsini veriblər, bir hissəsi qalıb.

Üçüncü kurs tələbəsi: Özümün fakultəsi tarixdir.

Musiqişünas: Bstəkarın iri əsərləri çoxdur.

Şair: Qız evini boynubükük görəndə,

Qoy sevsin bəy evinin qudası.

Həkim: Dişlərinizi yuyanda məcunu ağzınızda üç saniyədən az saxlamayın.

"Ulduz":

-Adə, şeydi, sən məni nə bildimən?

-İnanıram Sizə, mən sadələflüyə önəm verirəm.

Tele qonaq:

-İnsanların azadlıq indeksi...

-Özümün həyat evisi var.

-Onun oğlu əsgərə gedib.

-Özüm qadın olduğu üçün ...

-Özümün şəxsiyyətinə hörmət edirəm, özümün mənliliyinə hörmət edirəm.

-Bakı inkişafa məruz qalmışdı.

-Qarşımda görəvim var.

-Qulağımdakı küpələr...

Reklamçı:

-Zəng etdiyim məkanın səsinə seçdiyim məkanın səsi ilə əvəz et.

-Yaxınlarımızla dilədiyiniz qədər danışın.

-Uşaq beyni bir xəzinədir, əgər xəzinənin partlamasını istəyiriksə, onun yaradıcılığını bəsləməliyik.

Ali təhsil diplomlu tele bülüllər:

-Bu ətirin çox heyranedicidir dadi var.

-İçimə yaxın olan birisi varmı?

-İçim yanır.

-Müxtəlif mövzulu əsərləri özündə birləşdirən əsərə nə deyilir? Onu da deyim ki, ərəb dilindən tərcümədə bu, təqvim deməkdir.

-Görək, onun səsi ilə görünüşü üst-üstə düşürmü.

-Üstünün islandığını dərk edən türk LİDER stəkamı aşırığını başa düşdü.

-O, yekə aktyor idi.

-İ bizə qoşuldular.

-Kim öz qatığına turş deyər?

-Ən azından komanda qələbə naminə oynamağıdır.

-Bu böyük əklili göndərərək Sizi təbrik edirlər.

- İki qoçun başı bir qazanda bişməz.
- O, bıçaqla özünə yaralayıb.
- Özünü** intihar edib.
- Daha sonra ermənilər Bakıya təsərrüfatı buyurmuşlar.
- Ağsaqqal qadımsan...
- Məclisimizdə ağsaqqal qadınlar var.
- Statistika göstərir ki, boşanmalar keçən ilə nisbətən 2% azalıb. Bu, böyük

məbləğdir.

- O, burada təndir bişirir.
- Amerikalılar on üç rəqəmini özləri üçün müqəddəs sayırlar.
- Əgər maşının aylıq işləmirsə, bunun üçün camaat neynəməlidirlər?
- Zarafat edirik ki, siz iştirakçılar sıxılmasınlar.
- Nə xoşbəxt bizə ki...
- Nə xoş bizə ki...
- Sizi yerinizə alağ.
- Burada bir sürü insan var.
- Subayçılıq nədir?
- Yaxşı bəndəçilik edib.
- Boşanmaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artıb.
- İnsanın iki ayaq üstə yeriyə bilməsi təbiətə verdiyi haqqıdır.
- Lakin sonra kifayət qədər gözlənilmədən hər şey dəyişib.
- Anama çox düşkünəm. Özümü ona indeksləmişəm.
- Səsinə bərəkət, dayı.
- Qadınlar evdən çıxanda özlərini çantasız təsvir etməzlər.
- Bugünkü söhbətimiz mətbəx filan haqqındadır.
- Mən özüm bu şampun, balzam filandan istifadə edirəm.
- Qurtulmağın yolları da göstərilir.
- Mənim amacım, belə deyək də, əziz izləyicilər, belə deyim, sizlərlə bərabər olmaqdır.
- Öz mülahizələrinə bizlə bölüşsün.
- Yaxınlıqdakı dağların başı qardır, ama soyuq uşaqları qorxutmur.
- Müştəhlikdən uzaq olmasın...
- Təvazökarlıqdan uzaq olsun...
- Xanımın bizə bildirdiyi çox ilgicdi.
- Burada Budaya heykəl qoyulub.
- Qılınca hazırlamaq üçün dəmir yedi dəfə yandırılır.
- Əli yedi rəqəmini sınaqlayıblar.
- Yemək daha ucuz başa gəlir.
- Bu yay heç kəs təmirsiz qalmayacaq.
- O, tarı özünə ayaqlayıb.
- O, bizə doğru adımları atıb gəldi.
- Bu sənət başqa sənətlərdən bir üstün daha çətindir.
- Başçı hadisələrlə bağlı açıqlama verib.
- Zirzəmi rütbəlidir.
- Sərhədcilər onların cavabını vermişlər.
- Lenti səməninin ortasına bağlaydıq.
- Nəhayət, analitiklər ortama gəldilər.
- Xeyirxah adamların sahəsində müalicə olundu.

- Bir saniyə, fikrimi ortalayıram.
- Yardımcı bina var.
- Türkiyə ordusunun üzü olan general...
- DiYər adamlar canlarını qurtarıblar.
- Növbəti yarışmacı gəlsin.
- Dəyşət!
- Qar yağışı yağacaq.
- Yağıntı yağacaq.
- Yorulmuşsan, get diNlən.
- Şəriylə müqavilə bağlayıb.
- Toyunuz mübarəz.
- Əli doquz adam getdi.
- Məhrumun dəfndə avantaj oldu.
- Klipin ekiminin fəaliyyəti məni qane edib.
- İlk baxışdan tanımadığın adamın qəlbini fəht etmək üçün.
- Qalib olmuşdunuz.
- Mən özüm rahatlığa düşkün birisiyəm...
- O, məcmüəyəşərə ədəbi məclisini yaratdı.
- “Ölümlər”də Doktor Dolbanezo obrazını yaratdı.
- Əhali “Azad Suriya ordusu”nın müharibəyə qalxıb.
- Qoy ekrana göz atım.
- Hər gün kitaba baş vururam.
- Bəs sizin necə, düşüncəniz varmı?
- Qəbahətım böyükdür, ay ellər...
- Şeydə mənim yetənayım var.
- Gündəlikdəki məsələ ertələndi.
- Adamı aşığılayır.
- Çoxlu şahid verdik.
- Küləyin sürəti...
- ...min ton qızıla Amerikadan irəlidedir.
- Bu yaman dərdir.
- Topuş bacı.
- Yeni vaxonda əlilər üçün də yer var.....

P.S. Dil milli sərəvətdir və dövlət atributlarından biridir. Onu nə vədəyə bağlamaq, nə də ləhcəyə çevirmək olar! Yaradıcılıq işə mövzuva vanaşma tərzində, onu məntiqlə, etik - estetik dəyərlərlə süsləməkdədir.

Qələmə aldı:
Əsmər BƏDƏLOVA.

POEZIYA
Sevgi yağışları

Göy guruldadır, sanki
Göydə toplar atılır.
Qorxudan, ya heyratdən
Yerdə qaşlar çatılır!

Birdən şaqqıltı qopur:
Şaraq, şaraq, şaq-şaraq!
Elə bil cavab verir
Kimsə atas açaraq

Bu atəşdə göy üzü
Od-ələvə bürünür.
Yaralanmış buludlar
Hara gəldi sürünür.

Əlbəyaxa döyüşdən
Göy dözmür, silkələnir.
Yer üzünə yağıştək
Göz yaşları ələnir...

Yağış yağır, yollardan
Əl-ayaqlar çökür.
Ağaclardan yetişmiş
Mer-meyvələr tökülür.

Şımaqlardan su axır,
Küçədə dizə çıxır.
Adamlar göyə baxır.
Elə bil göy sökülür.

Damecılar necə deyir,
Sərçələr civildəyir.
Bəlkə də nəsa deyir,
Dillərini kim bilir?

İldırım çaxır, səsdən
Evdə titrəyir məstan.
Mənim isə həvəsədən
Şeir yazmağım gəlir...

Yağışlar içimdəki
Duyğuları dindirir.
Həminə üşütsə də,
Tək məni isindirir.

Xatirələr dil açır
Nələr, nələr danışır.

Sanki müdrik bir qoca
Əfsanələr danışır.

Bir vaxt yağışlarda biz
O ki var, islanardıq.
Soyuq damcılar altıda
Eşq oduna yanardıq.

Sevgimizin şahidi
Yağışları, yağışlar.
Ötüb keçən illərin
Onlarda izlər var...

Bax, budur, qapımızda
Dayanmışıq bayaqdan.
Yağış da kəsmək bilmir,
Üşüyürük soyuqdan.

Nə mən gedə bilirəm,
Nə də sən ayrılırsan.
Söhbəti uzadaraq,
Yanımdaca qalırsan.

Nənən - evə gəl, - deyir,
- Soyuq apardı, ay qız!
Sən isə istəmirsən
Gedəsən, qalam yalqız.

Birdən, - ha, get, - deyirsən,
Gözlərin isə yox, qal!
Mənsə heykələ dönüb
Dururam önümdə lal.

Yağış yağır, heyif ki,
Sən yanımda yoxsan, yox.
Bu yağışda, deyim ki,
Səni düşünürəm çox.

Damecılar rəqs ələyir,
Rəqsimiz düşür yada.
Elə bil bəhs ələyir,
Bəhsimiz düşür yada.

Üstümə su atardın,
Qaçardın ki, yağışdır.
Mən də səni tutardım,
Deyərdin, ey, yağışdır!

Əllərini diçə saxla!
Səndən elə qorxardım.
Mən haqlı ola-ola,
Niyə belə qorxardım?

Səni incitməyimdən
Çox ehtiyat edərdim,
Bir də ki, sevməyimdən
Hər güzəştə gedərdim...

Yağış yağır, heyif ki,
Sən yanımda yoxsan, yox.
Bu yağışda, deyim ki,
Səni düşünürəm çox.

Yağış yağır gələ-gələ,
Bir musiqi ahəngilə...
Yer kürəsi nağaradır,
Həzrin musiqi yaradır

Xəfif külək bəstəkərtək.
Ah, necə də xoşdur sevmək!

Tut yağışın ucundan,
Düş, yanıma gəl, mələk!
Əyində də haçandan
İslənmiş bir tül köynək.

Durum tamaşana mən,
Baxımı göz-qəşinə mən.
Dolanım başına mən
Sinəmdə sevən ürək.

Üzümə gülən kimi
Sarılim ilan kimi.
Yağış azalan kimi
Yenə çıxıb get, neynək.

Tut yağışın ucundan,
Düş, yanıma gəl, mələk...

Nəhayət, kəsir yağış,
Qövsü-qüzeh min naxış.
Gözlərdə nurlu baxış,
Könül gülür, üz gülür.

Təbiətdə oyanış,
Dərə gülür, düz gülür...

Məhəmməd BAHARLI.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Ölkəmizin Macarıstandakı səfiri Vilayət Quliyev Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anara məktubunda səfirliyin təşəbbüsü ilə Mirzə Fətəli Axundzadənin "Komediyalar və nəsr" kitabının macar dilində nəşri barədə məlumat verir. Nəfis şəkildə çap olunmuş kitabda tərcüməçi-türkoq Kenessey Marianın ön sözü, həmçinin respublikamızın Macarıstandakı səfiri Vilayət Quliyevin Azərbaycan dramaturqu və filosofu M.F.Axundzadə barədə geniş məqaləsi dərc olunmuşdur.

Astanada Vidadi Salahov və Kalımaş Beqalınovanın həmmüəllifi olduqları "Böyük Azərbaycan mütəfəkkirləri Nizami, Nəsimi və Füzulinin yaradıcılığı" kitabı rus dilində nəşr edilmişdir. Kitabın rəyçiləri Azərbaycandan AMEA-nın müxbir üzvü Kamal Abdullayev, Qazaxıstandan Dostmuhammet Nur-Ahmet və akademik Kazbek Kaskenovdur.

Gəncədə Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyi çərçivəsində bir sıra beynəlxalq layihələr həyata keçiriləcəkdir. Bu layihələrdən biri II Asiya Kitab Forumudur. Xatırladaq ki, I Asiya Kitab Forumu ilk dəfə Amerika Birləşmiş Ştatlarının paytaxtı Vaşinqtonda keçirilmişdir. AMEA-nın Gəncə Elmi Mərkəzindən deyilmişdir ki, may ayında keçirilməsi nəzərdə tutulmuş həmin tədbir üçün geniş hazırlıq işlərinə başlanılmışdır. Forum bir sıra tədbirlərlə yaddaqalan olacaqdır. Qərara alınmışdır ki, dünyanın bir çox ölkələrindən dəqiq və humanitar elmlər sahəsində yazılan ən sanballı əsərlər şəhərə gətirilsin və üç nominasiya üzrə-bədii yaradıcılıq, klassik ədəbiyyatla bağlı illüstrasiya və xəttatlıq üzrə keçiriləcək müsabiqələrdə qalib gələnlərə qiymətli hədiyyələrlə yanaşı, həmin kitablar da hədiyyə edilsin. Bundan başqa, forumda nümayiş etdiriləcək həm yerli, həm də əcnəbi yazarların kitablarının satışı və hədiyyə verilməsi də təşkil olunacaqdır. Artıq beynəlxalq tədbirdə iştirak etmək üçün 40-dan çox ölkədən müraciət daxil olmuşdur.

21 fevral Beynəlxalq Ana Dili Günü ərəfəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası Yazıçılar Birliyinin üzvləri E.Sultanov adına Naxçıvan şəhər 7 nömrəli orta məktəbdə şagirdlərlə görüş keçiriblər. Tədbiri giriş sözü ilə açan məktəbin direktoru, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi Aygün Hüseynova Beynəlxalq Ana Dili Günü ərəfəsində keçirilən belə bir görüşün mühüm əhəmiyyət daşıdığını, bunun şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəyini deyib. Sonda naxçıvanlı yazıçı və şairlərin yenidən çapdan çıxmış kitabları şagirdlərə və məktəb kitabxanasına hədiyyə olunmuşdur.

ABŞ Paleontologiya İnstitutunun laboratoriya rəhbəri Ketrin Vayts və onun həmkarları Mars planetində nə zamansa həyatın olmasına dəlalət edən növbəti sübutlar aşkarlayıblar. Milli.Az xəbər portalı "Scientist"ə istinadən bildirir ki, ABŞ-ın Milli Aeronavtika Agentliyinin (NASA) "Mars Reconnaissance Orbiter" planetlararası stansiyasından alınan görüntüləri tədqiq edən alimlər Marsdakı Gecə labirinti bölgəsində 30-40 kilometr uzunluğunda iki dərə aşkarlayıblar. Həmin dərələrdə gilvari minerallar kateqoriyasına aid dəmir-maqnum smektitlər var. Sözügedən smektitlər səthdəki maqmatik və metaforik dağ suxurlarının alüminislikatları və silikatlarının küləklə sovrulması nəticəsində neytral turşuluqlu suda yaranır. Bundan başqa, Marsdakı Farsid dağ platosunda Günəş sisteminin ən böyük sönmüş vulkanları sayılan Olimp, Aksrium, Tovuz quşu və Alba dağları yerləşir. Ekspertlərin dediklərinə görə, bu vulkanlardan maqma çıxması nəticəsində karbon qazı və su buxarları yaranır. Həmin buxarlar isə 150 metr qalınlığında su və 1,5 bar təzyiqli atmosferin formalaşması üçün yetərlidir. Deməli, Marsın ilkin tarixində planetin havası rütubətli və isti olub. Alimlər hesab edirlər ki, müəyyən dövrdə Marsda su yalnız donmuş yox, həm də maye şəklində olub. Buna planetdə tapılmış sulfat birləşmələri dəlalət edir.

Aparılmış son araşdırmaların nəticələrinə görə, xardal yeyən insanların qanlarında xərçəng xəstəliyi daşıyıcısı olan hüceyrələrin sayı azalır. Milli.Az xəbər portalı "Scientist"ə istinadən bildirir ki, Almaniyann Frayburq Universitetinin alimlərinin fikrincə, xardalın tərkibindəki acılıq maddəsi qızardılmış atərdəki kanserogen maddəni ortadan qaldırır: "Lazım olduğundan artıq bişmiş və ya qızardılmış atədə xəstəlik yaranan, xərçəng xəstəliyinin daşıyıcısı olan hüceyrələr yaranır. Lakin müntəzəm olaraq xardal yemək həmin təhlükəli hüceyrələrin miqdarını azaldır", - professor Folker Merk Sanderman deyib.

Amerikalı alimlər maraqlı yenilik üzə çıxarıblar. Milli.az xəbər portalının Rusiya mətbuatına istinadən verdiyi məlumata görə, insan yuxuda olarkən öyrənirmiş. Alimlər sübut ediblər ki, insan beyni insanın gün ərzində "topladığılarını" o, yuxuda olarkən "emal edir". "Beyində fərqli yaddaş da var. O, insan yuxuda olarkən işə düşür", - deyə tədqiqat müəllifləri bildirirlər: "Bu, insanın gecə normal və lazımi qədər yuxulamalı olduğunun vacibliyini bir daha sübut edir".

Fiziki hərəkətlərin insan sağlamlığına xeyirli olduğu hamıya bəllidir. Lakin Amerikanın Dyuk Universiteti tərəfindən aparılan son araşdırmalar zamanı müəyyənlaşıb ki, idmanla məşğul olmaq depressiyaya qarşı ən yaxşı vasitədir.

2012-ci ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatı professor Tərhan Novruzovun sabirsünaslıqla bağlı növbəti əsərini- "Mirzə Ələkbər Sabir – davam edən ənənələr" adlı kitabını nəşr etmişdir. Kitabda 1920-ci illərdən müasir dövrə qədər Sabir satira ənənələrinin Azərbaycan şeirində yeri ilə bağlı araşdırmaların nəticələri verilmişdir. Belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, yeni-yeni xüsusiyyətlər yaransa da, Azərbaycan satirik şeirində həmişə Sabir ənənələrinə sədaqət ruhu öz əksini tapmışdır.

Robin Şarmanın "Ferrari"sini satmış rahib" adlı kitabı 2012-ci ildə "Adiloğlu" nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür. Dünya oxucularının çoxdan sevə-sevə oxuduqları bu kitabı Azərbaycan dilinə Elxan Rzayev tərcümə etmişdir. Əsərin özündə də göstəriləndiyi kimi, Şarmanın kitabı özünə rəhbərlik etməyin məxsusi dərsləri, gerçək uğur və xoşbəxtliyin uğurlu düsturudur.

Kolumbiya yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Qabriel Qarsiya Markezinin "Eşq və başqa cinlər" adlı əsəri Azərbaycan oxucularının istifadəsinə verilmişdir (Bakı, "Qanun" nəşriyyatı-2012). Kitabda tanrıya sədaqətində sadıq olan, ancaq həqiqi inancın məhz yaradana və yaradılmışlara sevgi olduğunu gec anlayan 33 yaşlı bir rahibin kədərli həyatı bədii ustalıqla təsvir olunmuşdur.

Tərtibçiləri filologiya elmləri doktoru R.Qafarlı və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru P.Soltanqızı olan "Azərbaycan mədəniyyəti tarixi" adlı seçmə fənn proqramı nəşr olunub. Proqram tarix fakültəsi üçün nəzərdə tutulub və burada müxtəlif elmləri özündə birləşdirən mədəniyyətşünaslığın aktual məsələləri (arxeoloji mədəniyyətlər və qədim dövr mədəniyyəti, erkən orta əsrlər və orta əsrlər mədəniyyəti, yeni mərhələdə mədəniyyət və s.) fənn proqramı tələbləri gözənilməklə öz əksini tapıb.

Professor Fəxrəddin Veysəlli "Dilçiliyin əsasları" (Bakı, "Mütərəcim", 2013) adlı sanballı monoqrafiyasını oxucuların istifadəsinə verib. İki hissədən ibarət bu əsərdə dilin və dilçiliyin aktual problemləri, ünsiyyət modelinin özəllikləri, dilin mahiyyəti və strukturu kimi məsələlər dilçiliyin müasir tələbləri baxımından araşdırılır, tələbələr, magistrələr, müəllimlər və tədqiqatçılar üçün faydalı olacaq nəticələr təqdim edilir.

"Təhsil" EİM keçən il Bakıdakı 285 sayılı tam orta məktəbin müəllimi Şövkət Aslanovanın "Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində yeni metod və texnologiyalardan istifadə" adlı metodik vəsaitini çapdan buraxmışdır. Bu, müəllimin son illərdə oxucularla üçüncü görüşüdür.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:

ANAR

Ağamusa AXUNDOV

Ənvər ABBASOV

Nizami CƏFƏROV

Nurlana ƏLİYEVƏ

Qənirə ƏMİRCANOVA

Tofiq HACIYEV

İsa HƏBİBBƏYLİ

Nizami XUDİYEV

Qəzənfər KAZIMOV

Əsgər QULİYEV

Şəmistan MİKAYİLOV

Yusif SEYİDOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. **Faks:** 498-55-33.

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. **Uçot nəşr vərəqi** 5.

Şərti çap vərəqi 6,3. **Tiraj** 800.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi** 191.
Lisənziya V 236.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas
nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.**

Çapa imzalanıb: 19.03.2013.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

İNDEKS 1012

